

Ivan Josipović – Ante Uglešić

Ivan Josipović
 Odjel za povijest umjetnosti
 Sveučilište u Zadru
 Obala kralja Petra Krešimira IV. 2
 HR - 23000 Zadar

Ante Uglešić
 Odjel za arheologiju
 Sveučilište u Zadru
 Obala kralja Petra Krešimira IV. 2
 HR - 23000 Zadar

Izvorni znanstveni rad / Original scientific paper

Primljen / Received: 23. 4. 2021.

Prihvaćen / Accepted: 3. 7. 2021.

UDK / UDC: 73:904(497.5Knin)"653"

DOI: 10.15291/aa.3564

Golubić kod Knina – važan lokalitet za hrvatski rani srednji vijek*

Golubić near Knin:
 Important Locality from the
 Croatian Early Middle Ages

U spomen na izv. prof. dr. sc. Franju Smiljanića „Harija” (1951.-2012.), dugogodišnjeg nastavnika Odjela za povijest Sveučilišta u Zadru.

SAŽETAK

U članku se analizira jedan već otprije poznati te veći broj novopronađenih ulomaka predromaničkih reljefa iz današnje pravoslavne crkve Sv. Stefana u Golubiću kod Knina, od kojih su pojedini i prvi put objavljeni. Na temelju njihove detaljne obrade, navedeni su reljefi atribuirani dvjema klesarskim produkcijama 9. stoljeća, i to *Trogirskoj klesarskoj radionici* djelatnoj sredinom prve polovine 9. stoljeća te *Benediktinskoj klesarskoj radionici iz vremena kneza Branimira*. Nakon kraćeg ekskursa o povijesnim toponimima na užem prostoru današnjega Golubića, autori iznose pretpostavku da se u zidovima postojeće parohijske crkve u tom selu vjerojatno krije barem dio strukture izvorne predromaničke građevine s aksijalnim zvonikom i krajnje reduciranim westwerkom, a u čijoj su se unutrašnjosti tijekom 9. stoljeća dvaput mijenjale liturgijske instalacije. Time bi navedena sakralna građevina bila uvrštena u grupu najranijih karolinških crkava u Hrvatskoj, tj. u tzv. „misionarski sloj arhitekture” na teritoriju ranosrednjovjekovne hrvatske kneževine.

Ključne riječi: Golubić kod Knina, današnja parohijska crkva Sv. Stefana, predromanički reljefi, *Trogirska klesarska radionica*, *Benediktinska klesarska radionica iz vremena kneza Branimira*, predromanička crkva, aksijalni zvonik s reduciranim westwerkom, 9. stoljeće

ABSTRACT

The article analyzes an already known and a large number of newly discovered fragments of pre-Romanesque reliefs from today's Orthodox Church of St Stephen in Golubić near Knin, some of which are here published for the first time. Based on their detailed analysis, the reliefs have been attributed to two stonecarvers' workshops active in the 9th century: the *Trogir Stonecarvers' Workshop*, active in the middle of the first half of the 9th century, and the *Benedictine Stonecarvers' Workshop from the Time of Duke Branimir*. After a brief excursus on the historical toponyms in the area close to today's Golubić, the authors suggest that the walls of the existing parish church in that village probably hide at least part of the structure of the original pre-Romanesque building, with an axial bell tower and extremely reduced westwork, whose liturgical equipment in the interior changed twice during the 9th century. This would allow for including the said sacral building among the earliest Carolingian churches in Croatia, i.e. in the so-called "missionary layer of architecture" in the territory of the early medieval Croatian principality.

Keywords: Golubić near Knin, today's parish church of St Stephen, pre-Romanesque reliefs, *Trogir Stonecarvers' Workshop*, *Benedictine Stonecarvers' Workshop from the Time of Duke Branimir*, pre-Romanesque church, axial bell tower with reduced westwork, 9th century

Položaj u kojem se nađe osoba koja pokuša nešto detaljnije i egzaktnije reći o nekoj umjetnini koja je otrgnuta iz svoga izvornog povijesnog konteksta, a još ako pritom ne raspolaže ni najosnovnijim podacima o mjestu i vremenu njezina pronalaska, uvijek je krajnje nezgodan i nezahvalan. Upravo bi se u donekle sličnoj situaciji, sve donedavno, našao istraživač koji bi pokušao nešto suvislije kazati o ulomku arhitrava oltarne ograde s ostatkom uklesanoga natpisa [...sancta]E MARIE[...] (sl. 2), pronađenom u današnjoj pravoslavnoj crkvi Sv. arhiđakona Stefana u selu Golubiću pokraj Knina (sl. 1).¹ Doduše, za navedeni se ulomak predromaničkog reljefa znalo da je krajem 19. stoljeća uočen i evidentiran u pragu južnih bočnih vrata navedene građevine,² kao i to da je 13. rujna 1995. godine, nakon okončanja vojno-redarstvene operacije „Oluja”, izvađen i zamijenjen kopijom te prebačen u Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, gdje se i danas nalazi.³ Međutim, nedostajali su svi drugi podatci koji bi sa sigurnošću potvrdili da je navedeni reljef, očito sekundarno upotrijebljen kao spolij, izvorno zaista pripadao toj crkvi i tom lokalitetu, premda je već fra Lujo Marun u svojim *Starinarskim dnevnicima*, pod nadnevkom 6. lipnja 1927. godine, zabilježio kako je, osim navedenog fragmenta u pragu bočnih vrata crkve,⁴ u njezinim zidovima opazio još nekoliko ranosrednjovjekovnih reljefa, donoseći pritom njihove dosta detaljne opise i precizirajući im smještaj unutar zidova te građevine,⁵ a što je svakako moglo osnažiti promišljanja i zaključke u tom smjeru. Nažalost, zbog tada aktualnih međunacionalnih i međukonfesionalnih trzavica,⁶ fra Lujo nije bio u mogućnosti ništa poduzeti u pogledu njihova dokumentiranja i eventualnog prebacivanja u neku tadašnju muzejsku ustanovu, ponajprije u „njegov” Muzej hrvatskih starina u Kninu, kako se od 1926. godine zvala institucija koju je pod imenom Prvi muzej hrvatskih spomenika upravo Marun osnovao još 1893. godine.⁷

1.
Pravoslavna crkva Sv. arhiđakona Stefana u Golubiću kod Knina, zračni snimak crkve s jugoistoka (foto: I. Kranjec; © Međunarodni istraživački centar za kasnu antiku i srednji vijek Sveučilišta u Zagrebu)

Orthodox Church of St Stephen the Archdeacon in Golubić near Knin, aerial view of the church from the southeast

2.

Trogirska klesarska radionica, ulomak arhitrava oltarne ograde sekundarno ugrađen u prag južnih vrata crkve Sv. Stefana u Golubiću, sredina prve polovine 9. stoljeća (izvor: VEDRANA DELONGA /bilj. 3/, 317, T. LXI, 155)

Trogir Stonecarvers' Workshop, fragment of the architrave of the chancel screen, secondarily installed in the threshold of the southern door of the church of St Stephen in Golubić, middle of the first half of the 9th century

Shodno svemu navedenom, bilo je dosta nezahvalno iznositi bilo kakve apodiktične tvrdnje, pa čak i mišljenja o dataciji i radioničkoj pripadnosti ulomka arhitrava oltarne ograde iz Golubića. Ipak, i u takvim okolnostima bilo je onih koji su se to usuđivali uraditi. Tako je Nikola Jakšić, u tekstu u kojem je obrađivao predromaničku skulpturu karolinškoga doba u Hrvatskoj, govoreći o arhitravima tzv. *Trogirske klesarske radionice*,⁸ ustvrdio da su primjercima gredâ oltarne ograde pronađenima na lokalitetima koji su razmjerno nedaleko od Trogira također srodni reljefi iz Pađena i Golubića kod Knina, a koji su jedini zasad pronađeni nešto udaljenije.⁹ Isti je autor, u jednoj drugoj prigodi, pišući tada isključivo o reljefima *Trogirske klesarske radionice* bio još eksplicitniji, pa je naveo sljedeće: *Skupini bi možda trebalo pripisati i ulomak arhitrava iz Golubića. Dosta je oštećen pa se neke osobitosti teže raspoznaju. Čini se ipak da je riječ o arhitravu čije su kuke vrlo srodne do sada opisanima.*¹⁰ Nakon Jakšića, o eventualnoj atribuciji, a samim time i o okvirnoj dataciji golubičkog reljefa pisao je još jedino Ivan Josipović. On je najprije 2011. godine raspravljani reljef s oprezom uvrstio u opus tzv. *Trogirske klesarske radionice*, navodeći da bi samim time i Golubić kod Knina *možda trebalo ubrojiti* među lokalitete na kojima su djelovali njezini klesari, ali se doduše ogradio tvrdnjom da *zbog velike oštećenosti tog reljefa nije moguće decidirano tvrditi da pripada djelima Trogirske klesarske radionice.*¹¹ Dvije godine potom, u doktorskom radu, Josipović je posve reterirao u odnosu na svoje prethodno izneseno mišljenje, pa je tako ustvrdio sljedeće: *Iako je ovaj fragment arhitrava s oprezom dovođen u vezu s djelovanjem Trogirske klesarske radionice, njegova vrlo rustična obrada ipak upućuje na zaključak da on ne pripada njezinu opusu, već je djelo nekoga izrazito nevještoga majstora (ili radionice) koji je koristio iste konceptijske predloške i iste ukrasne motive kao i navedena klesarska produkcija, pa se iz toga razloga i ovaj golubički ulomak može približno jednako datirati kao i djela Trogirske klesarske radionice, dakle u prvu četvrtinu, ili pak nešto šire, u prvu polovinu 9. stoljeća.*¹²

Predstavljeno kolebanje u mišljenju ne treba pretjerano biti čudno jer je jako teško na temelju jednog fragmenta ranosrednjovjekovnih liturgijskih instalacija, a usto i jako površinski oštećenoga, donositi pouzdane zaključke i decidirane tvrdnje o njegovoj atribuciji određenoj klesarskoj produkciji, a samim time i o vremenu njegova nastanka, kao i o ubrajanju lokaliteta na kojem je pronađen među sigurno utvrđena mjesta na kojem je ta produkcija djelovala. Ipak, iz svega iznesenog, djelomično se iskristalizirao zaključak da ulomak arhitrava iz Golubića, na ovaj ili onaj način, jest, bar donekle, srodan reljefima *Trogirske klesarske radionice* te da ga zacijelo treba datirati u rano 9. stoljeće, a nadu da će se o tome nešto više moći reći i argumentiranije

3. Ulomci predromaničkih reljefa pronađenih u crkvi Sv. Stefana u Golubiću, 9. stoljeće (foto: M. Parica /a, c, e/, K. Gugo /b/, S. Pranjić /d/, M. Sinobad /f/)

Fragments of pre-Romanesque reliefs found in the church of St Stephen in Golubić, 9th century

raspravljati u budućnosti podgrijavale su upravo spomenute Marunove dnevničke zabilješke koje su upućivale na zaključak da neki predromanički spoliji u zidovima parohijske crkve Sv. Stefana u tom selu još uvijek postoje.

Kako to obično biva, novo svjetlo na raspravljanu problematiku, koje je otvorilo i brojne druge mogućnosti sigurnije prosudbe golubičkog arhitrava, ali i samog lokaliteta na kojem se nalazi crkva iz čijeg je praga izvađen, donijeli su novi nalazi ulomaka predromaničkih liturgijskih instalacija koje je recentno objavio Ante Uglešić.¹³ Ti su novopronađeni ili ponovno otkriveni reljefi u potpunosti potvrdili istinitost dnevničkih opažanja fra Luje Maruna, a Uglešić je pri njihovu publiciranju donio podatke o okolnostima i načinu pronalaska tih ulomaka, dajući pritom i njihovu detaljnu kataložku obradu te ih interpretirajući u skladu s trenutnim dosezima hrvatske povijesnoumjetničke i arheološke znanosti. Namjera ove rasprave jest upravo nadovezati se na Uglešićev potonji tekst, uklapajući u njemu iznesena opažanja i zaključke u širi „mozaik” hrvatske predromaničke skulpture, ali i arhitekture, mjestimično korigirajući, a dominantno nadopunjujući i kontekstualizirajući njegove spoznaje, čime se u konačnici želi naglasiti velika važnost Sv. Stefana u Golubiću za cjelokupni hrvatski rani srednji vijek, a što će, vjerujemo, tu crkvu „na velika vrata” uvesti među najvažnije lokalitete hrvatske ranosrednjovjekovne umjetnosti.

* * *

Krajem 2009. te tijekom 2014. i 2015. godine, pri radovima na uređenju crkve Sv. Stefana u Golubiću,¹⁴ pronađeno je ukupno šest ulomaka predromaničkih reljefa,¹⁵ a oni su pripadali jednoj od zacijelo dviju ranosrednjovjekovnih faza opremanja građevine liturgijskim instalacijama, točnije jednoj od dviju njezinih predromaničkih oltarnih ograda. Naime, riječ je o četirima ulomcima pluteja, jednom fragmentu pilastra te jednom segmentu arhitrava (sl. 3). Većina njih pokazuje iste likovno-morfološke karakteristike te su posve usklađeni s dosad poznatim ulomkom golubičkog arhitrava s dijelom posvetnog natpisa [...sancta]E MARIE[...]. U tom je pogledu iznimka jedino novootkriveni ulomak arhitrava koji ima posve drukčiju koncepcijsku podjelu reljefne dekoracije (sl. 3d), a od koje se nazire niz kratkih i lijepo oblikovanih kuka u gornjoj zoni te preplet beskonačne troprute trake koja formira slijed tzv. perec-motiva u pojasu ispod. Nažalost, danas nije moguće sa sigurnošću utvrditi je li taj reljef imao i još jednu, završnu donju zonu s natpisnim poljem, jer je on u međuvremenu izgubljen.¹⁶

Treba reći da je pri prvoj objavi novopronađenih ulomaka Ante Uglešić jedan od tih fragmenata, točnije donji dio pluteja na kojem je inače ispravno prepoznao kompoziciju formiranu od dviju palmeta smještenih pod križem (sl. 3c), okarakterizirao kao ranokršćanski reljef, četiri nedvojbeno srodna ulomka (sl. 3a-b, 3e-f), među kojima se ističe vrlo dobro sačuvan plutej s dvjema palmetama pod latinskim križem unutar arkade (tzv. „rajski motiv”) (sl. 3a), atribuirao je *Trogirskoj klesarskoj radionici*, dok je opisani fragment arhitrava s kukama i perec-motivom (sl. 3d) prepoznao kao rad *Benediktinske klesarske radionice iz vremena kneza Branimira*. Tom je prilikom ponudio plauzibilne grafičke rekonstrukcije i pluteja koji smatra ranokršćanskim, kao i pluteja koji je po njegovu mišljenju produkt *Trogirske klesarske radionice*, a u čiju je rekonstrukciju uklopio dva novopronađena ulomka. Na temelju ovih zaključaka Uglešić je ustvrdio da je tim nalazima potvrđena dosadašnja pretpostavka da je riječ o građevini nastaloj u ranokršćanskom vremenu, koja je tijekom ranosrednjovjekovnog vremena doživjela preinake.¹⁷

Uglešićevi zaključci važni su iz više razloga. Kako je već navedeno, u literaturi odavno objavljen ulomak golubičkog arhitrava, iako je bio jedini dosad poznat predromanički ulomak s tog lokaliteta, s oprezom je bio dovođen u vezu s djelima *Trogirske klesarske radionice*. Novoobjavljeni ulomci koje je Uglešić u komparativnoj analizi uspoređivao s ostalim poznatim primjercima s drugih dalmatinskih lokaliteta na kojima je ta klesarska produkcija djelovala, sa sigurnošću su potvrdili njihovu nedvojbenu srodnost s ostalim njezinim već utvrđenim djelima, a tako i činjenicu da „stari” fragment golubičkog arhitrava uistinu jest proizvod te radionice koji s novootkrivenim ulomcima čini posve zaokruženu likovno-morfološku cjelinu izrađenu od iste vrste kamena (sitnozrnati vapnenac). Time je postalo jasno da je na tom lokalitetu postojala neka crkva koja je u prvim desetljećima 9. stoljeća (u literaturi utvrđeno djelovanje *Trogirske klesarske radionice*) dobila predromaničke liturgijske instalacije.

Iako u pogledu manjeg ulomka pluteja s palmetama pod križem Uglešić drži da s obzirom na veličinu pluteja i način obrade ikonografskog prikaza, sve navodi na činjenicu da se radi o ranokršćanskom ulomku,¹⁸ detaljnijom analizom tog reljefa može se doći i do drukčijih zaključaka. Premda je takva pojednostavljena kompozicija križa s palmetama bez arkade, koja inače nije uobičajena ni u likovnom repertoaru *Trogirske klesarske radionice*, a ni u predromaničkoj umjetnosti općenito, svojevrsno iznenađenje koje u prvi mah može rezultirati i njegovim svrstavanjem u ranokršćansko razdoblje, način izvedbe tog reljefa ipak otklanja takvu mogućnost. Naime, bez obzira na to što unutrašnjost donjeg dijela patibula isklesanoga latinskog križa nije popunjena uobičajenom troprutom pletenicom, način definiranja njegovih rubova i konkavnoga donjeg završetka patibula posve je identičan načinu oblikovanja križa s većeg ulomka

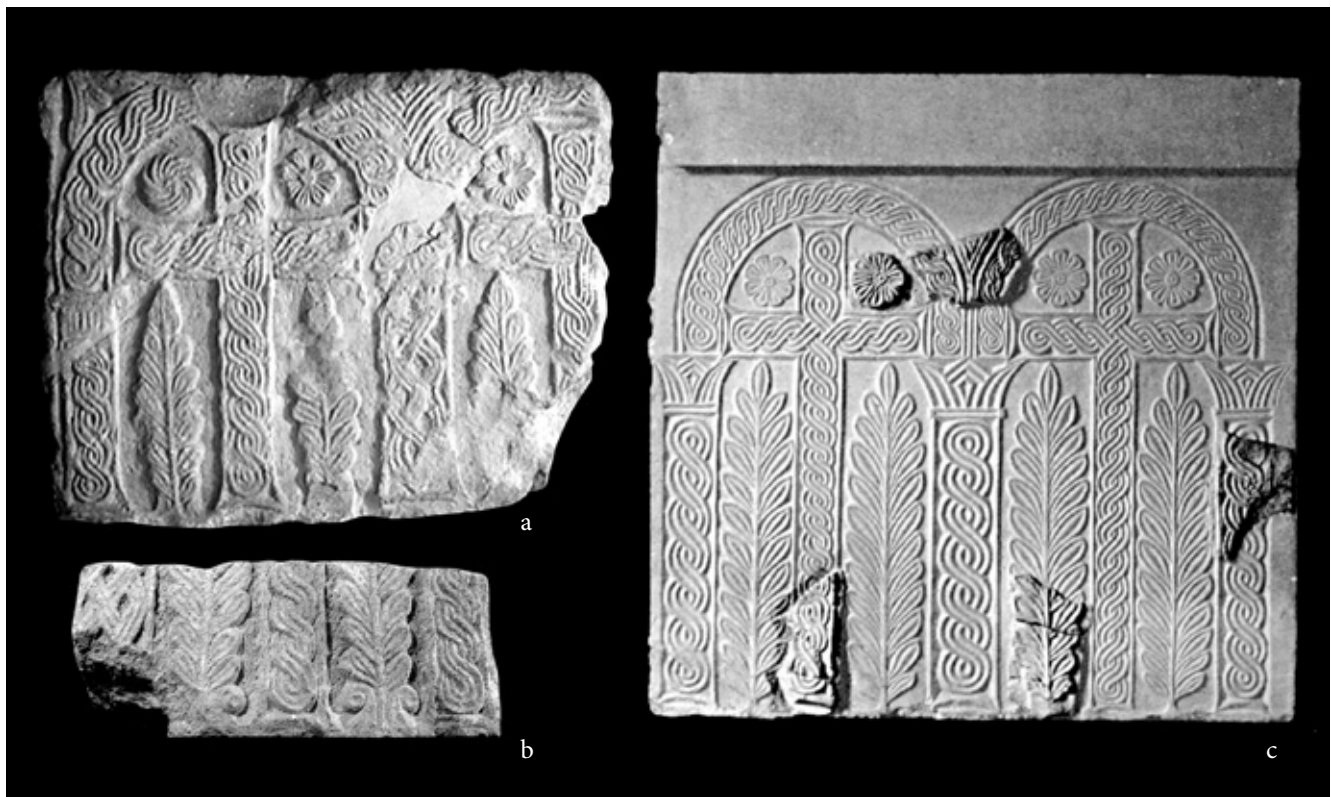
novopronađenoga golubičkog pluteja koji je nedvojbeno produkt *Trogirske klesarske radionice* i koji je ukrašen sa, za tu klesarsku produkciju, karakterističnim rajskim motivom. Osim toga, način oblikovanja suzolikih i na krajevima zaobljenih listića palmete vertikalnog usmjerenja s konveksnom ispunom, također je tipičan za manje kompaktan i listovima siromašniji motiv palmete, kakve je *Trogirska klesarska radionica* izvodila na nekim svojim plutejima s rajskim motivom, pa za usporedbu najbolje mogu poslužiti dva pluteja oltarne ograde iz Kljaka kraj Drniša te po jedan plutej iz Brnaza kod Sinja, Otresa kraj Bribira i Pađena kod Knina.¹⁹

Dakle, bez obzira na ponešto neuobičajenu kompoziciju sastavljenu od dviju palmeta pod križem čija unutrašnjost nije ispunjena pletenicom, manji golubički plutej po svoj je prilici klesarija *Trogirske klesarske radionice*, a samim time i predromanički, a ne ranokršćanski reljef, što znači da zasad ne postoji ni jedan ranokršćanski ulomak koji je pronađen unutar ili uokolo crkve Sv. Stefana u Golubiću. Variranje ukrasnih elemenata nije neuobičajeno za *Trogirsku klesarsku radionicu*, što govori i o inventivnosti njezinih klesara koji su očito nastojali izbjeći stereotipno ponavljanje identičnih motiva na istim dijelovima liturgijskih instalacija. U tu se priču dobro uklapa i činjenica da i ulomak golubičkog arhitrava s uklesanim dijelom natpisa [...sancta]E MARIE[...] nema uobičajenu trozonsku, već samo dvozonsku podjelu u kojoj nedostaje, na većini primjeraka uobičajen, donji pojas s dvotračnom troprutom pletenicom, a što je također utjecalo na dosadašnja dvoumljenja o njegovoj radioničkoj pripadnosti. Naime, tek je nedavno Ivan Josipović zapazio da je navedena klesarska radionica, pored uobičajenih trozonskih greda, znala izvoditi i slične dvopojasne arhitrave, potkrepljujući takav zaključak primjerima gredâ iz Krkovića i Ostrovice, a koje smatra naknadno premještenom skulpturom s obližnjeg lokaliteta Otres.²⁰ Ove je zaključke dodatno osnažio Nikola Jakšić, podsjećajući na činjenicu *da su i u Bijaćima (...) zamijećeni arhitravi s podjelom u dva pojasa,*²¹ a

4.

Trogirska klesarska radionica, ulomci pluteja oltarne ograde iz Kljaka kraj Drniša (a) i Pađena kod Knina (b) te rekonstrukcija pluteja iz Brnaza kraj Sinja (c), sredina prve polovine 9. stoljeća

Trogir Stonecarvers' Workshop, fragments of the pluteus of the chancel screen, Kljaci near Drniš (a) and Pađene near Knin (b), and the reconstruction of a pluteus from Brnaza near Sinj (c), middle of the first half of the 9th century

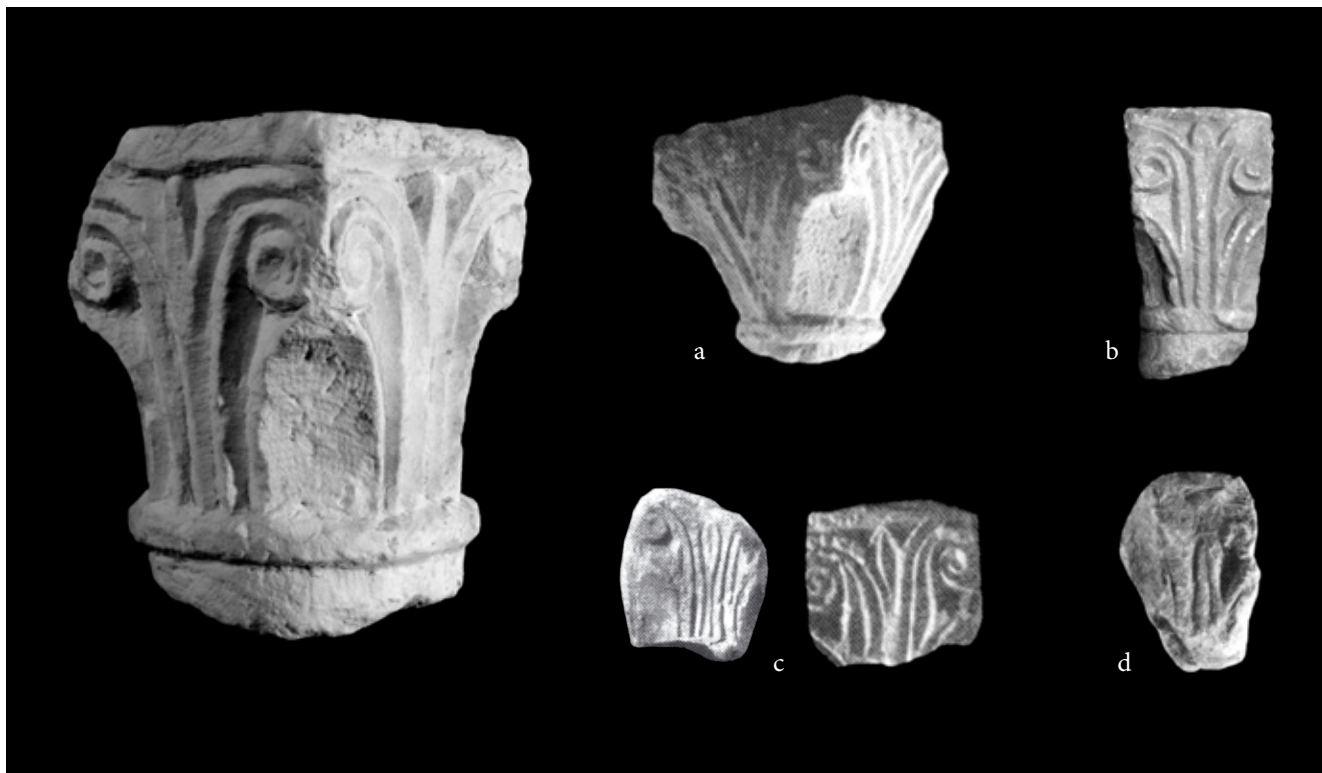
5.
Prijedlog rekonstrukcije pluteja oltarne ograde *Trogirske klesarske radionice* iz crkve Sv. Stefana u Golubiću, sredina prve polovine 9. stoljeća (prema ideji autorâ izradio M. Košta)

Proposal for a reconstruction of the pluteus of the chancel screen produced by the *Trogir Stonecarvers' Workshop* from the church of St Stephen in Golubić, middle of the first half of the 9th century

koji također pokazuju obradu karakterističnu za *Trogirsku klesarsku radionicu*. Zbog toga se nedostatak trodjelne podjele na svim tim ulomcima arhitravâ može smatrati iznimkom koja potvrđuje pravilo, kao što se to isto može ustvrditi i za luk oltarne ograde iz Pađena koji se, unatoč standardnoj dvozonskoj podjeli lukova te klesarske radionice (kuke, natpis), iznimno sastoji od triju pojasa (kuke, natpis, pletenica).²²

S druge strane, najbolje sačuvani i najveći novopronađeni ulomak golubičkih predromaničkih reljefa jest lijevi dio nekad velikog pluteja oltarne ograde s dupliranom kompozicijom od dviju palmeta pod latinskim križem unutar arkade, dakle s dvostrukim rajskim motivom. Prema poznatim sačuvanim primjercima, takav podtip plutejâ *Trogirska klesarska radionica* isklesala je još u Kljacima, Pađenima i Brnazama. Jedina razlika između šireg podtipa njezinih pluteja s udvojenim rajskim motivom i užeg podtipa pluteja s jednostrukim istovrsnim motivom bila je u tome što je središnji stupić ovih prvih zajedno s pripadajućim kapitelom bio nešto širi jer je prihvaćao po jednu stopu svakog luka arkade, a njegova površina u pravilu nije bila ispunjena troprutom pletenicom, već gustim mrežištem od troprutih traka, dakle sličnim motivom koji je ispunjao i vijence pluteja i pilastre te klesarske produkcije. Najbolje sačuvani primjerak takvog pluteja jest onaj iz Kljaka (sl. 4a), pa je po njemu bilo moguće zamisliti i izvorni izgled plutejâ iz Pađena (sl. 4b) i Brnaza (sl. 4c) koji su slabije sačuvani, s tim da je potrebno napomenuti da je muzejska rekonstrukcija potonje navedenog primjerka baš u predodžbi središnjeg stupića između arkada, koji je u rekonstrukciji ispunjen troprutom pletenicom, a ne mrežištem troprutih traka, izgledala pogrešna.²³ Međutim, upravo novopronađeni golubički ulomak raspravljavnog podtipa pluteja svjedoči da rekonstrukcija brnaškog primjerka ne mora biti nužno netočna! Naime, na golubićkom se pluteju jasno vidi da njegov središnji stupić, koji je nešto šireg oblika, a završava i vodoravno izduženijim kapitelom koji prihvaća stope lukova dviju sljubljenih arkada, nije ispunjen mrežištem troprute trake već upravo gustom troprutom pletenicom, kao i nešto užii stupići isklesani na lijevoj, a vjerojatno i na desnoj strani udvojenoga rajskog motiva. Time se klesari te radionice, iako ne pretjerano vješti u kvaliteti izvedbe, još jednom pokazuju kao majstori koji

6. Kapitel oltarne ograde iz crkve Sv. Stefana u Golubiću (lijevo; foto: M. Parica) i ostali poznati ulomci kapitelâ *Trogirske klesarske radionice* iz Bijaća (a), Trogira (b), Brnaza (c) i šibenskog Donjeg polja (d), sredina prve polovine 9. stoljeća

Capital of the chancel screen from the church of St Stephen in Golubić (left) and other famous fragments of capitals produced by the *Trogir Stonecarvers' Workshop* from Bijaći (a), Trogir (b), Brnaze (c) and Donje polje near Šibenik (d), middle of the first half of the 9th century

izbjegavaju stereotipna ponavljanja te kao oni koji očito namjerno variraju repertoar ukrasnih motiva što god je više moguće. U rekonstrukciju navedenog pluteja koju prilažemo (sl. 5), ne tvrdeći da je to nužno dio baš iste cjeline (jer postoji mogućnost da je riječ i o ulomku drugog pluteja s identičnom ili sličnom ukrasnom kompozicijom), uklopljen je i manji ulomak desnog gornjeg završetka pluteja (sl. 3b) na kojem se vidi dio luka desne arkade ispunjen pletenicom, teško oštećeni motiv stilizirana ljiljanova cvijeta iz gornjeg desnog ugla njegova glavnoga polja te nešto veći dio desnoga kraja ukrasnog vijenca s vrha pluteja koji je ukrašen gustim prepletom (mrežištem) troprute trake. Također, na desnom boku tog fragmenta sačuvao se dio pera namijenjenog za uglavljanje pluteja u utor pilastra oltarne ograde.²⁴

Međutim, novoobjavljeni predromanički reljefi vjerojatno nisu jedini koji potječu s lokaliteta na položaju današnje pravoslavne crkve Sv. Stefana u Golubiću. Kao prvo, već se detaljnijom analizom navedenih Marunovih zapažanja može utvrditi da iz zidova i pločnika te građevine zacijelo nisu povučeni baš svi reljefi koje je fra Lujo zapazio i opisao,²⁵ a kao drugo, još se dva predromanička ulomka s velikom sigurnošću mogu dovesti u izravnu vezu s tim lokalitetom. Naime, kada je u lipnju 2017. godine Ante Uglešić iz nekadašnje radionice tvrtke Krševan d.o.o. iz Zadra, kojoj su bili povjereni radovi na obnovi crkve u Golubiću krajem 2009. i početkom 2010. godine, novopronađene ulomke iz crkve Sv. Stefana prebacio u Arheološki praktikum Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru,²⁶ među njima su, osim dokumentiranih, a samim time i sa sigurnošću potvrđenih golubičkih reljefa, bili i jedan dosta dobro sačuvani ulomak predromaničkog kapitela (sl. 6, lijevo) te još jedan mali ulomak pluteja ili pilastra oltarne ograde (sl. 7), a za koje je, međutim, nedostajao ikakav, pa makar i usmeni podatak, a kamoli neka uvjerljiva potvrda o mjestu njihova pronalaska,²⁷ zbog čega ih Uglešić nije ni objavio u svojem članku o novim nalazima iz Golubića, niti ih je s njima izravno povezao. Ipak, bez obzira na tu činjenicu, postoje vrlo snažni argumenti da se to ipak uradi, pa ih zbog toga na ovom mjestu i iznosimo.

7. *Benediktinska klesarska radionica iz vremena kneza Branimira, ulomak pluteja ili pilastra oltarne ograde iz crkve Sv. Stefana u Golubiću, sredina druge polovine 9. stoljeća (foto: M. Parica)*

Benedictine Stonecarvers' Workshop from the Time of Duke Branimir, fragment of the pluteus or pilaster of the chancel screen, church of St Stephen in Golubić, middle of the second half of the 9th century

Navedeni kapitel oltarne ograde izdužena je kvaderasta oblika s laganim proširenjem u gornjem dijelu te se na njemu jasno može uočiti jednostavna i nerazvijena forma te nedostatak plastične modelacije u njegovu oblikovanju. Kapitel od ostatka stupića dijeli reljefno ispupčenje koje zatvara puni krug oko stupića, tvoreći na taj način svojevrsni prsten pod kojim se nalazi konkavno udubljenje, tj. urezotina koja također teče ukруг. U kutovima njegova donjeg dijela smješten je po jedan glatko obrađeni mesnati list koji se pri vrhu blago povija prema vani. Na sredini svake od četiriju stranica kapitela, od ispupčena prstena na njegovu dnu do jednostavno oblikovana abaka na njegovu vrhu, isklesan je po jedan lijepo oblikovani motiv stilizirana ljiljanova cvijeta s volutnim završecima njegovih bočnih latica, smještenih tik poviše vrhova opisanih kutnih listića. I po načinu oblikovanja, i po rasporedu ukrasnih motiva koji su na njemu izvedeni, za ovaj je kapitel moguće naći analogije među istovrsnim klesarijama *Trogirske klesarske radionice*, i to prvenstveno među sačuvanim primjercima kapitela koji potječu iz Trogira, Brnaza kod Sinja i Donjeg Polja (Morinja) kod Šibenika (sl. 6a-d).²⁸ Međutim, za razliku od njih koji su poprilično oštećeni te nisu cjeloviti, ovdje je riječ o izvrsno sačuvanom primjerku koji time postaje i najbolje sačuvani kapitel *Trogirske klesarske radionice* uopće. Upravo navedena atribucija osnažuje pretpostavku da je i ovdje u pitanju ulomak liturgijskih instalacija koji potječe iz Golubića jer on s gotovo svim reljefima pronađenim u toj crkvi čini homogenu likovno-morfološku cjelinu, a i isklesan je od iste vrste kamena – kvalitetnoga sitnozrnatog vapnenca, što je u opusu navedene klesarske produkcije svojevrsna iznimka, jer su njezine klesarije na najvećem broju ostalih dalmatinskih lokaliteta na kojima je bila angažirana (s iznimkom Pađena kod Knina i šibenskog Donjeg Polja) izvedene od puno lošijega žučkastog vapnenca, tzv. muljike.

S druge strane, manji predromanički ulomak, za koji zbog nedostatka dokumentacije također nije poznato odakle potječe, ima sačuvan dio reljefnog ukrasa na kojem se može prepoznati fino izvedeno učvorenje beskonačne troprute trake. Izrazito uredno klesanje pravilnog duktusa te tropruti čvor koji poprima i pomalo kvadratičan oblik vrlo je blizak identičnim detaljima na srodnim dekorativnim kompozicijama sastavljenim od učvorenih troprutih kružnica kakve je na plutejima i pilastima oltarnih ograda izvodila jedna od ponajboljih klesarskih produkcija hrvatskoga ranog srednjeg vijeka – *Benediktinska klesarska radionica iz vremena kneza Branimira*. Takva atribucija, koja taj ulomak automatski okvirno datira u vrijeme Branimirove vladavine hrvatskom kneževinom, dakle u sredinu druge polovine 9. stoljeća, može se osnažiti uspostavljanjem analogija sa srodnim primjercima plutejâ i pilastarâ navedene klesarske radionice s drugih dalmatinskih lokaliteta, od kojih su mu posebno srodni reljefi iz Nina, Pađena kod Knina, Muća Gornjeg u zaleđu Splita i Kule Atlagić kraj Benkovca, kao i oni iz Otresa kraj Bribira, Lepura kod Benkovca te lokaliteta Stupovi u Biskupiji kod Knina.²⁹ Također, ovdje je važno napomenuti da je pod žbukom s unutrašnje strane perimetralnog zida crkve Sv. Stefana u Golubiću pronađen već spomenuti fragment arhitrava oltarne ograde s kukama i perec-motivom (sl. 3d), a koji je Uglešić s pravom atribuirao *Benediktinskoj klesarskoj radionici iz vremena kneza Branimira*.³⁰

Zbog svega navedenog, obrađeni kapitel i opisani ulomak pilastra ili pluteja zajedno također potječu iz Golubića kod Knina.³¹ Naime, osim što su oba fragmenta neutvrđena podrijetla izrađena od kvalitetnoga sitnozrnatog vapnenca kao i ostali golubički predromanički reljefi, a s njima se podudaraju i po likovno-morfološkim karakteristikama koje su tipične za dvije klesarske produkcije 9. stoljeća, takvom zaključku u prilog ide i činjenica da su s potvrđenim golubičkim ulomcima jedno vrijeme zajedno i čuvani u radionici ugasle zadarske restauratorske tvrtke. Upravo ih je tamo 2017. godine i zatekao Ante Uglešić, na istom mjestu s onima koji su kao sigurni nalazi iz Golubića prepoznati na temelju fotografija snimljenih tijekom

8.

Detalj prikaza kninske okolice na karti srednje i dijela sjeverne Dalmacije neznana autora koja je najvjerojatnije nastala tijekom prvog desetljeća 16. stoljeća s dvaput ubilježenim toponimom Butina Vas (*butinauaz*), Archivio di Stato di Venezia, Miscellanea Mappe, br. 1663 (izvor: KRISTIJAN JURAN – KAREN-EDIS BARZMAN – JOSIP FARIČIĆ /bilj. 34/, 102-103, sl. 1)

Detail of the Knin area on the map of central and partly northern Dalmatia by an unknown author, most probably created during the first decade of the 16th century, with two indications of Butina Vas (*butinauaz*), Archivio di Stato di Venezia, Miscellanea Mappe, no. 1663

radova u crkvi Sv. Stefana i neposredno pred njihovu otpremu u Zadar. U blizini tih ulomaka bio je smješten još samo jedan ranoromanički kapitel koji najvjerojatnije potječe iz crkve Sv. Marije Velike u Zadru. Dakle, dok se nekim eventualnim novim spoznajama ne dokaže suprotno, najbolje sačuvani kapitel *Trogirske klesarske radionice* (sl. 6, lijevo), s velikom dozom sigurnosti, može biti smatran dijelom liturgijskih instalacija prve, a ulomak pilastra ili pluteja *Benediktinske klesarske radionice* (sl. 7) dijelom liturgijskog inventara druge predromaničke faze opremanja unutrašnjosti neke sakralne građevine koja je najkasnije od sredine prve polovine 9. stoljeća stajala na mjestu današnje pravoslavne crkve Sv. Stefana u Golubiću kraj Knina, ako barem dio te građevine i nije skriven, ili bolje reći začahuren, pod debelim slojevima žbuke i naknadnih pregradnji parohijske bogomolje u tom selu.

* * *

O crkvi Sv. Stefana u Golubiću, kao uostalom i o tom selu općenito, do sada u znanstveno-stručnoj literaturi i nije puno pisano, pa čak ni u novije vrijeme. Tako je, obrađujući građu za povijesnu topografiju kninsko-drniškoga kraja u srednjem vijeku, tek Franjo Smiljanić prvi utvrdio da se, prema sačuvanim povijesnim vrelima, na prostoru današnjeg sela Golubića kod Knina može ubicirati iščezli toponim, tj. nekadašnje srednjovjekovno selo Butina Vas, koje je u pisanoj građi prvi put navedeno 1368. godine kao posjed kninskog biskupa.³² Poslije toga, od kraja 14. do kraja 15. stoljeća, to je naselje u sačuvanoj građi, u raznim inačicama istog imena (*Butinavas*, *Bwthynauas*, *Bwthynawas*, *Buthinawas*), spomenuto još nekoliko puta, i to kao obitavalište pojedinih hrvatskih plemića (Stjepan Bujzin, Nikola Merdešić, Petar i Ivan Forčić) ili mještana (Petar Utešić, Nikola Dragošević) toga vremena.³³ Smiljanićevo ubiciranje srednjovjekovnog sela Butina Vas na prostoru današnjega Golubića u potpunosti je potvrđeno sasvim recentnom objavom rukopisne karte srednje i dijela sjeverne Dalmacije neznana autora koja je nastala najvjerojatnije u prvom desetljeću

9.

Francesco Melchiori, *Corografia della Provinzia di Dalmazia colla distinzione degli Stati che vi possiede nel 1729. la Serenissima Repubblica di Venezia*, detalj šire kninske okolice s Golubićem na geografskoj karti razgraničenja Mletačke Dalmacije i Osmanskog Carstva nakon 1699. (*Linea Grimani* – plava linija) i 1718. godine (*Linea Mocenigo* – crvena linija), Ratni arhiv u Beču, Kartografska zbirka, B IX c 594

Francesco Melchiori, *Corografia della Provinzia di Dalmazia colla distinzione degli Stati che vi possiede nel 1729. la Serenissima Repubblica di Venezia*, the wider Knin area with Golubić, detail of a geographical map of demarcation between Venetian Dalmatia and the Ottoman Empire after 1699 (*Linea Grimani* – blue line) and 1718 (*Linea Mocenigo* – red line), War Archives in Vienna, Cartographic Collection, B IX c 594

16. stoljeća, a danas se čuva u Državnom arhivu u Veneciji (*Archivio di Stato di Venezia*).³⁴ Naime, na toj je karti, sjeverozapadno od grada Knina (*TININA*), dva puta ubilježen toponim Butina Vas (*butinauaz*), i to s obje strane riječnog toka u kojem se sa sigurnošću može prepoznati današnja rijeka Butišnica (sl. 8).³⁵

Nakon što su tijekom prve polovine 16. stoljeća šire kninsko područje osvojile Osmanlije, u opširnom popisu (*defter-i-mufassal*) novouspostavljenoga Kliškog sandžaka (osnovan 1537.) iz 1550. godine, osim sela Butina Vas (u objavljenom defteru navedeno kao *Putna Vast*), kao njemu susjedna sela Nahije Str(u)mičke, između ostalih njezinih naseljenih mjesta, navode se još Blaca i Golubić s Forčićem.³⁶ Međutim, i u nešto ranijim, ali još uvijek neobjavljenim, turskim popisima iz 1528.-1530. i 1540. godine, osim Butine Vasi, već se, uz još neke, spominju i ostala tri navedena toponima u identičnim ili sličnim inačicama,³⁷ pa bi navođenje Golubića u defteru iz 1528.-1530. godine bilo i prvi zasad poznati spomen današnjeg imena sela u pisanoj građi. U kasnijim, također neobjavljenim turskim popisima, toponim Butina Vas polako se počeo gubiti, pa se tako 1574. spominje zajedno s Komalićem, dok se Golubić i Blaca navode kao zasebna sela; godine 1585. više se uopće ne spominje Butina Vas, već se selo navodi kao Donja Vas s Komalićem, a Golubić i Blaca opet se spominju odvojeno; da bi, konačno, 1604. godine Golubić s Donjom Vasi i Komalićem bio naveden kao jedno, a Blaca kao drugo selo.³⁸ Ipak, refleksija starog imena sela – Butina Vas – sačuvala se i u to vrijeme, pa se tako u izvještaju vikara Zadarske nadbiskupije Vincenza Fozze o „Morlacima kršćanima latinskog obreda” od 24. studenoga 1636. godine spominje naselje *Butinscnizza* s oko 200 katoličkih duša.³⁹ Također, Smiljanić donosi i podatak da je na „jednoj mletačkoj karti iz 17. stoljeća”, između rijeka Zrmanje i Butišnice, naznačen grad Butišin,⁴⁰ ali kako ne navodi o kojoj je karti riječ, ovaj podatak, koji nije moguće provjeriti, treba uzeti s nužnim oprezom.

U objavljenom defteru iz 1701. godine, nastalom nakon Mira u Srijemskim Karlovcima (1699.) i razgraničenja između Osmanskog Carstva i Mletačke Republike,

Butina Vas se kao toponim više ne spominje ni u jednoj inačici svojeg imena, dok se ostala dva toponima sada navode zajedno kao *selo Golubić sa Blacama*, i to s napomenom da su oba *ostala čitava u Osmanskoj Državi*.⁴¹ Međutim, na detaljnoj geografskoj karti razgraničenja Mletačke Dalmacije nakon 1699. i 1718. godine, koju je 1729. izradio mletački vojni inženjer Francesco Melchiori, dakle nakon što je prostor Golubića poslije Požarevačkog mira (1718.) i definitivno ušao u teritorijalni sastav *Serenissime*, kao toponim je označen samo Golubić (*Golubich*), dok se selo Blaca, kao ni drugi toponimi koji su u ranijim turskim popisima bili navođeni kao Golubiću susjedna sela, s iznimkom Strmice (*Stermizza*), više ne spominju (sl. 9).⁴²

Iz svega navedenog, posve je razvidno da su u slučaju današnjega kninskog Golubića, kao i u ostalim sličnim primjerima s područja današnje Dalmacije, hidronimi, tj. imena za razne tekuće vode (rijeka, potoci), lokve ili jezera u srednjem vijeku bili referenti za nastanak toponima, poput primjerice Butine Vasi, Blaca, Blata ili Zablaća. Takva su se imena poslije polako počela gubiti, preslojavati i zamjenjivati novima, eventualno preživljavajući kao mikrotoponimi ili hidronimi (u ovom konkretnom slučaju npr. rijeka Butižnica koja protječe kroz selo), pa su tako i stari toponimi s prostora današnjega Golubića (Butina Vas, Donja Vas, Blaca, Komalić...) postupno, a nakon doseljenja novoga vlašskog stanovništva većinom pravoslavne vjeroispovijesti u potpuno opustjelo kninsko područje krajem 17. i početkom 18. stoljeća,⁴³ i u potpunosti preslojeni novijim imenom sela koje je i danas u upotrebi.

* * *

Samo selo Golubić u arheološku je literaturu ušlo zbog više nalaza različita nakita, točnije srebrne naušnice iz jednoga poblize nelocirana groba,⁴⁴ zatim para naušnica i jednog prstena iz groba u vrtu („Bašći”) obitelji Jerković u istoimenom zaselku (Jerkovići),⁴⁵ još nekih sporadičnih nalaza,⁴⁶ kao i glasovite zlatne garniture (ogrlica, dva para naušnica, prsten) pronađene na položaju Stolića njiva (sl. 10).⁴⁷ O Golubiću, kao i o cijeloj Kninskoj krajini, dosta je iscrpno pisao pravoslavni svećenik, geograf, povjesničar i etnolog Savo Nakićenović u svojoj knjizi koju je pripremao sredinom dvadesetih godina prošlog stoljeća, ali koju zbog prerane smrti (1926.) nije uspio dovršiti, pa je ona prvi put objavljena tek 1990. godine.⁴⁸ S druge pak strane, za samu je crkvu u Golubiću dosta dugo u literaturi pogrešno smatrano da je navođena u dokumentima iz 15. stoljeća,⁴⁹ ali se ipak kao njezin prvi pouzdani spomen može uzeti tek onaj u katastarskom popisu, tzv. *Grimanijevu katastru*, koji je nastao u razdoblju

10.
Luksuzni zlatni nakit iz Golubića kod Knina (izvor: MAJA PETRINEC /bilj. 47/, 48, 61, sl. 2, 9; foto: Z. Alajbeg; prema uputi autorá preradio M. Košta)

Luxurious gold jewellery from Golubić near Knin

11.

Detalj prikaza kninske okolice na karti sjeverne Dalmacije i ličko-krbavskog prostora neznana autora koju je tiskao mletački drvorezac i ilustrator Matteo Pagano oko 1530. godine s tipski ubilježenom pozicijom današnje parohijske crkve Sv. Stefana u Golubiću (označena bojom), Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Zbirka zemljovida i atlasa, Zbirka Novak, Sign. ZN-Z-XVI-PAG-1530 (© Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu)

Detail of the Knin area on the map of northern Dalmatia and the Lika-Krbava area by an unknown author, printed by the Venetian woodcutter and illustrator Matteo Pagano around 1530, with a typified indication of the position of today's parish church of St Stephen in Golubić (marked with color), National and University Library in Zagreb, Collection of Maps and Atlases, Novak Collection, call no. ZN-Z-XVI-PAG-1530

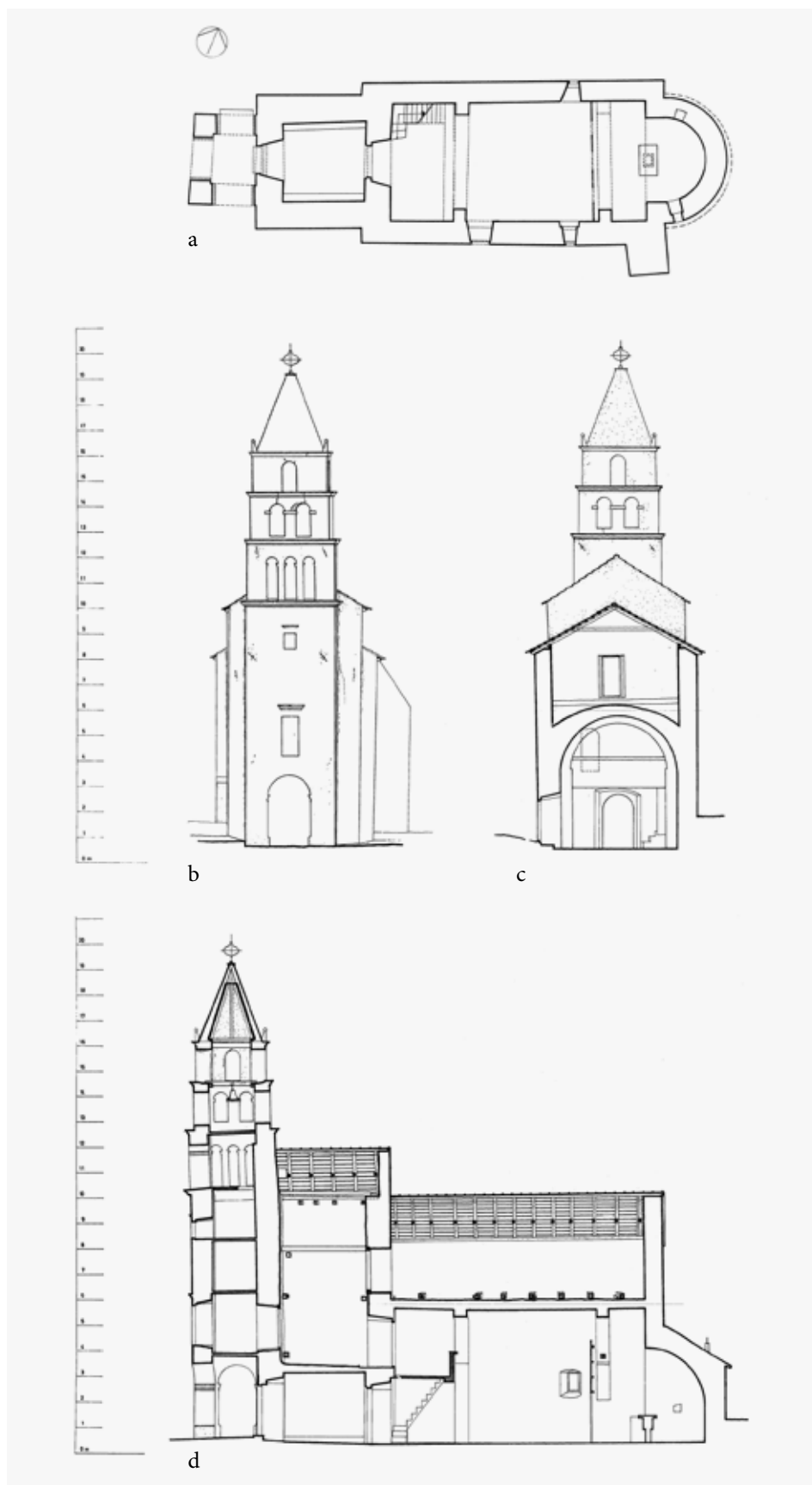

od 1756. do 1758. godine na poticaj mletačkoga generalnog providura za Dalmaciju i Albaniju Francesca Grimanija (1754.-1756.). U njemu se, naime, donosi podatak da je *crkva sazdana 1462., a obnovljena 1681. godine*, kada je tadašnje naselje imalo 109 obitelji i 1003 stanovnika.⁵⁰ Osim toga, važno je istaknuti da se crkva Sv. Stefana u Golubiću s velikom dozom sigurnosti može prepoznati i na kartografskom prikazu sjeverne Dalmacije i ličko-krbavskog prostora neznana autora koji je tiskao mletački drvorezac i ilustrator Matteo Pagano oko 1530. godine. Na toj je karti, iznad sutoka dviju manjih rijeka sjeverozapadno od Knina, preciznije Radljevca i Butišnice (potonja je desni pritok Krke), u tipskom crtežu naznačena jedna sakralna građevina, a njezino prepoznavanje kao golubičke crkve Sv. Stefana dodatno osnažuje činjenica da je južnije od njezina prikaza jedna od spomenutih rijeka, točnije ona istočnija, imenovana kao *BUTISIN F. (lumen)* (inače jedina imenovana rijeka na cijeloj karti), dok je sjevernije od prikaza same crkve ucrtana veduta utvrde imenovana kao *Strmixi* (sl. 11).⁵¹ Zaključak da je upravo ona ucrtana na navedenoj karti, samo dodatno naglašava važnost položaja današnje parohijske crkve u Golubiću, koja je u prošlosti, kao i danas, apsolutno dominirala u prostoru te se nalazila na važnom komunikacijskom pravcu koji od Knina preko Strmice vodi u Bosnu, a svojim smještajem ostvarivala je, a i danas ostvaruje, izravnu vizualnu komunikaciju s kninskom tvrđavom.

U znanstvenoj literaturi crkva Sv. Stefana u Golubiću prvi je put spomenuta u knjizi don Frane Bulića iz 1888. godine, i to zbog objave u njoj uočenog ulomka predromaničkog arhitrava oltarne ograde s ostatkom uklesanog natpisa [...sancta]E MARIE[...].⁵² Nakon toga, početkom 20. stoljeća, crkvu je u svojoj knjizi iz 1901. spomenuo i Nikodim Milaš, tadašnji pravoslavni episkop dalmatinski, koji je, pozivajući se na neobjavljeni i izgubljeni rukopis Simeona Končarevića, naveo da je ona *blagoslovom zetskoga mitropolita Josifa* kao pravoslavna crkva podignuta, ili kako on kaže „otvorena”, 1462. godine.⁵³ Međutim, već je 1927. godine Lujo Marun argumentirano obrazložio svoje mišljenje da bi u slučaju golubičkog Sv. Stefana mogla biti riječ o izvorno predromaničkoj crkvi, iznoseći pritom i netočnu pretpostavku da je ona u *upisnicima rimokat.-župe* bila navedena kao *Sancti Stephani in suburbio*, a koju je, kako on pretpostavlja, *dao podignuti hrv. kralj Stefan Miroslav*.⁵⁴

12.
Crkva Sv. Stefana u Golubiću, tlocrt prizemlja crkve (a) i nacrt njezine zapadne fasade (b) te poprečni presjek crkve s istoka (c) i uzdužni presjek s juga (d), arhitektonska dokumentacija iz prosinca 1987. godine (autori: A. Peršen, K. Jelaska, A. Barić), Ministarstvo kulture RH – Konzervatorski odjel u Splitu

Church of St Stephen in Golubić: a) ground plan of the church; b) design of its western façade; c) cross section of the church from the east; d) longitudinal section from the south, architectural documentation from December 1987 (authors: A. Peršen, K. Jelaska, A. Barić), Ministry of Culture of the Republic of Croatia – Conservation Department in Split

Do početka Drugoga svjetskog rata o crkvi više nije pisano,⁵⁵ a nakon njegova završetka na arheološku važnost položaja na kojem se nalazi upozorili su Stjepan Gunjača i Miloško Budimir.⁵⁶ Prvi rad koji se isključivo bavio crkvom Sv. Stefana u Golubiću bio je članak Branka Čolovića iz 1993. godine, u kojem je autor detaljno obradio arhitektonski izgled crkve, donijevši pritom i svoja promišljanja o starosti građevine te mogućim fazama na njoj poduzetih pregradnji i obnova, kao i pregled njezina cjelokupna umjetničkog inventara, uključujući u to i predromanički spolij s kukama i natpisom [...sancta]E MARIE[...], za koji je tada ustvrdio da je *iščezli komad* (!).⁵⁷ Upravo zbog činjenice da je u njoj pronađen taj ulomak predromaničkog arhitraava s natpisom, a koji je općenito datirala u 9. stoljeće, Vedrana Delonga je zaključila da to *upućuje na predromaničko podrijetlo objekta koji je najvjerojatnije bio naslovljen Sv. Mariji*.⁵⁸ Međutim, u pogledu najnovijih pronalazaka predromaničkih reljefa u crkvi Sv. Stefana u Golubiću, svakako je najvažniji bio članak koji je o toj građevini 1998. godine objavila Zoraida Demori Staničić.⁵⁹ Naime, nakon potresa koji je 1986. godine pogodio Knin i njegovu okolicu, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture iz Splita proveo je istraživanja na crkvi, kao i sanaciju nje same, ali i grebenasta masiva na kojem je smještena, te je tom prilikom izradio arhitektonsku dokumentaciju građevine (sl. 12).⁶⁰ Upravo je taj materijal, osobno iskustvo njezina konzerviranja, kao i izgled današnje parohijske crkve (sl. 13, 16), bio podloga Demori Staničić, inače tadašnjoj djelatnici navedene institucije, da iznese vrlo uvjerljivu pretpostavku po kojoj je današnja crkva iskoristila barem dio strukture starije

13.

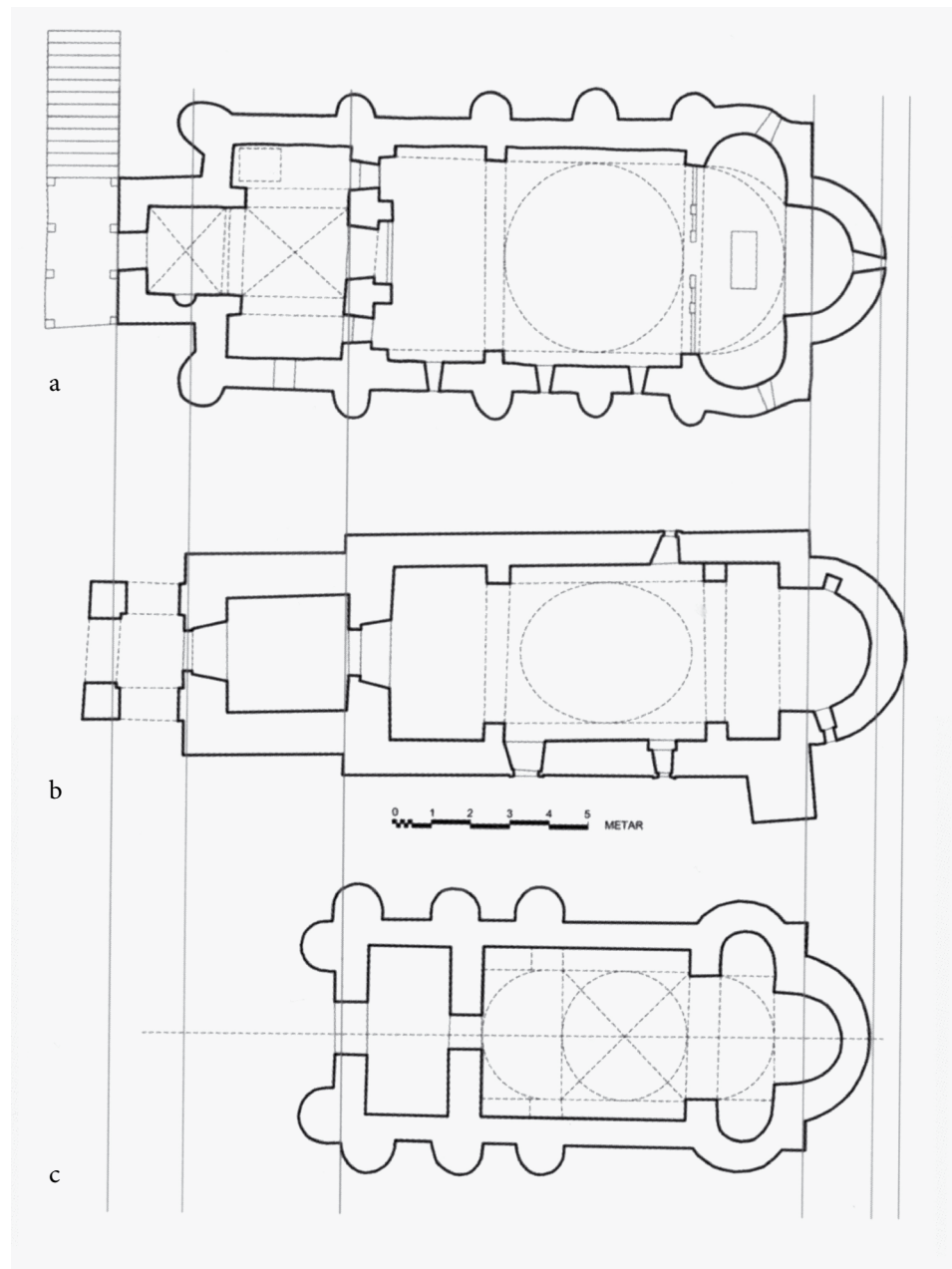
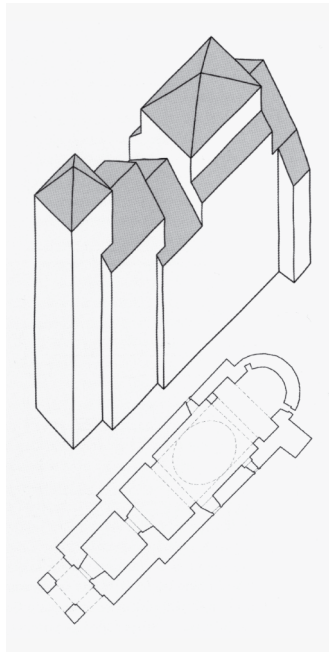
Crkva Sv. arhiđakona Stefana u Golubiću kod Knina, pogled sa sjeverozapada (foto: I. Josipović)

Church of St Stephen the Archdeacon in Golubić near Knin, view from the northwest

14.
Usporedni tlocrti predromaničkih crkava 9. stoljeća: a) Sv. Spas u Cetini kraj Vrlike; b) Sv. Stefan u Golubiću kod Knina; c) crkva neznanog titulara na lokalitetu Lopuska glavica u Biskupiji kod Knina; prema Anti Miloševiću i Željku Pekoviću (izvor: ANTE MILOŠEVIĆ /bilj. 14/, 63, sl. 56)

Comparative ground plans of pre-Romanesque churches from the 9th century: a) Holy Saviour in Cetina near Vrlike; b) St Stephen in Golubić near Knin; c) church of an unknown titular at the Lopuska glavica site in Biskupija near Knin; according to Ante Milošević and Željko Peković

15.
Prijedlog aksonometrijske rekonstrukcije crkve Sv. Stefana u Golubiću u pogledu s jugozapada i s tlocrtom u podlozi; prema Anti Miloševiću i Željku Pekoviću (izvor: ANTE MILOŠEVIĆ /bilj. 14/, 64, sl. 58)

Proposal for an axonometric reconstruction of the church of St Stephen in Golubić, view from the southwest, based on the ground plan; according to Ante Milošević and Željko Peković

građevine na tom lokalitetu. To bi prema autoričinoj hipotezi značilo da se u njoj i danas krije blok izvorne ranokršćanske crkve kojoj su u ranome srednjem vijeku pridodani westwerk i aksijalni zvonik, kao tipične karolinške arhitektonske inovacije, a po čemu bi se onda golubička crkva mogla tipski povezati sa skupinom sličnih predromaničkih crkava, poglavito s crkvom Sv. Spasa na vreli Cetine.

Začudo, navedena intrigantna ideja, usto i vrlo argumentirano obrazložena, nije izazvala preveliku reakciju u hrvatskoj povijesnoumjetničkoj i arheološkoj znanosti, možda i zbog činjenice da se u to vrijeme s njom pouzdano povezivao samo jedan ulomak predromaničkog reljefa – višekratno spominjani arhitrav s ostatkom natpisa. Kako god bilo, činjenica je da su se na zaključke Demori Staničić tek u najnovije vrijeme osvrnuli, i to svi odreda vrlo pozitivno, Ante Milošević, Željko Peković, Tomislav Marasović i Ivan Josipović,⁶¹ a sasvim recentno i Jelena Behaim te Ante

Uglešić.⁶² Štoviše, Milošević i Peković u svojoj zajedničkoj knjizi o crkvi Sv. Spasa u selu Cetina, kao i Milošević u monografiji o predromaničkim zvonnicima u Dalmaciji i ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj, donose i usporedne tlocrte triju predromaničkih crkava s teritorija ranosrednjovjekovne hrvatske kneževine 9. stoljeća (Cetina, Golubić, Lopuska glavica u Biskupiji kod Knina) (sl. 14), kao i prijedlog aksonometrijske rekonstrukcije izvornog izgleda tih građevina, pa tako i djelomično pogrešnu rekonstrukciju crkve u Golubiću (sl. 15), a sve uz isticanje njihovih zajedničkih tipoloških i morfoloških osobina te zaključka *da su sve vjerojatno i rezultat jedne te iste arhitektonske zamisli*.⁶³

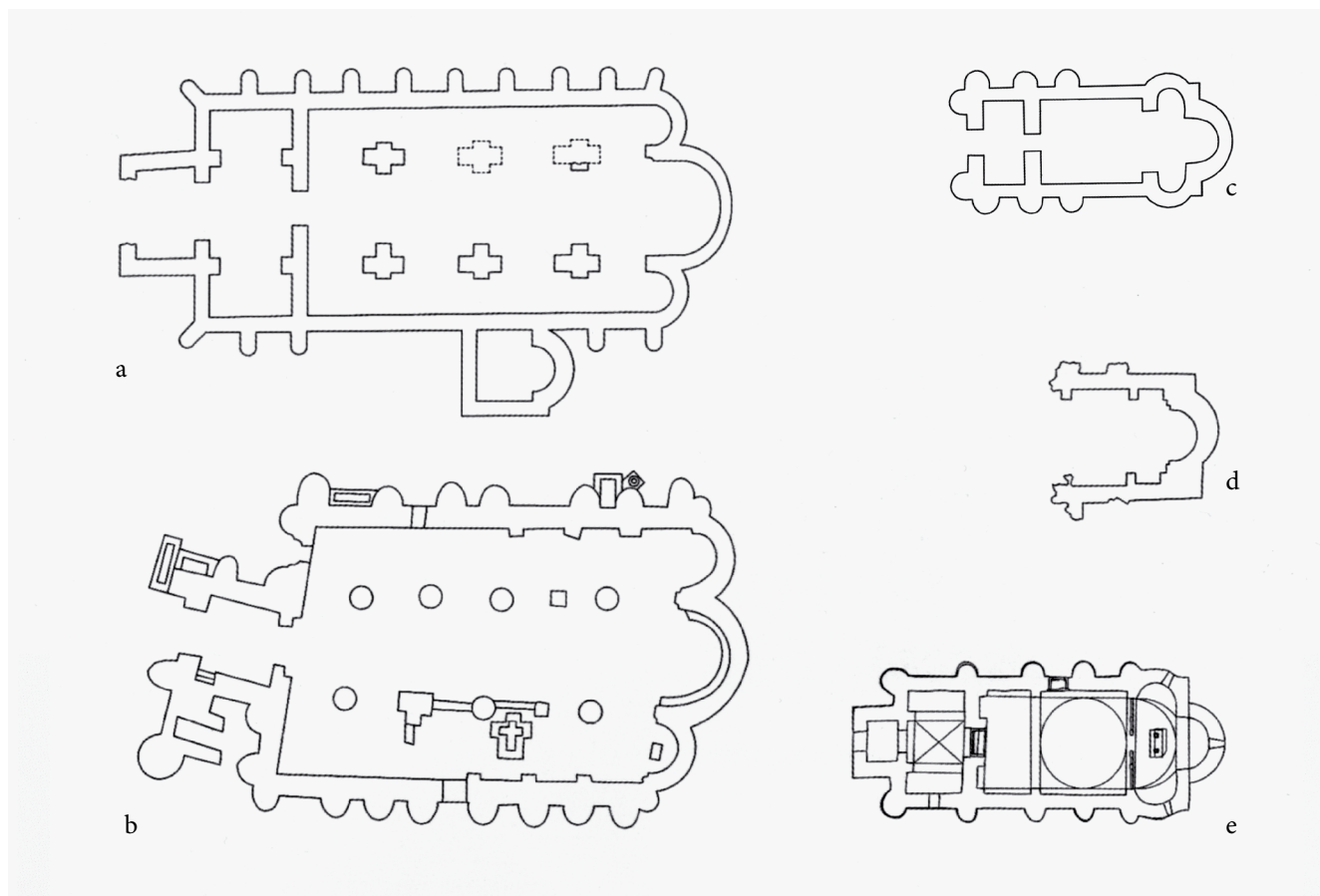
Nakon objave novih pronalazaka predromaničkih reljefa u golubičkoj crkvi, njezino ranosrednjovjekovno podrijetlo neosporno se nameće kao najizglednije, tim više što se višekatni zapadni masiv (po našem mišljenju izvorni aksijalni zvonik s krajnje reduciranim westwerkom na prvom katu)⁶⁴ i danas više nego uočljivo ističe u korpusu same građevine (sl. 13, 16). Takvom tumačenju u prilog dodatno ide i iznimno mala širina (6,50 m), a naglašena dužina (21 m) i visina crkve (današnji zvonik: oko 19,5 m; zapadni masiv: 12 m; brod: 10 m), zatim pozicioniranje izvornog aksijalnog zvonika s westwerkom na koji je u razdoblju baroka nadovezan današnji zvonik, ali i dvokatnost prostora broda crkve (sl. 12d) koja predstavlja i svojevrstu posebnost ove građevine u odnosu na sve ostale crkve, bilo pravoslavne bilo katoličke, na prostoru Dalmacije. Dakle, prema u njoj dosad pronađenim reljefima korištenima kao spoliji, a koji su svi odreda u stilskom pogledu predromanički, zasad nema nikakve potvrde da je crkva izvorno bila ranokršćanska građevina adaptirana u karolinško doba,⁶⁵ već je zacijelo riječ o izvorno podignutoj predromaničkoj crkvi. Također, sudeći prema dijelu posvetnog natpisa s ulomka arhitrava koji spominje Sv. Mariju, zaista se može zaključiti da je crkva izvorno bila posvećena Bogorodici, dok bi njezin suzaštitnik mogao biti Sv. Stjepan,⁶⁶ kao što je to vjerojatno bio slučaj i na

16.

Crkva Sv. arhiđakona Stefana u Golubiću kod Knina, zračni snimak crkve s jugozapada (foto: I. Kranjec; © Međunarodni istraživački centar za kasnu antiku i srednji vijek Sveučilišta u Zagrebu)

Church of St Stephen the Archdeacon in Golubić near Knin, aerial view of the church from the southwest

17. Tlocrti predromaničkih crkava s polukružnim („oblim“) kontraforima: a) Sv. Cecilija na lokalitetu Stupovi u Biskupiji kod Knina; b) katedrala u Biogradu; c) crkva neznanog titulara na lokalitetu Lopuška glavica u Biskupiji kod Knina; d) crkva neznanog titulara na lokalitetu Bukorovića podvornica u Biskupiji kod Knina; e) Sv. Spas u Cetini kod Vrljke (izvor: ANTE MILOŠEVIĆ – ŽELJKO PEKOVIĆ /bilj. 47/, 132, sl. 131; prema uputi autorâ djelomično preradio M. Košta)

Ground plans of pre-Romanesque churches with semicircular (“round“) buttresses: a) St Cecilia at the Stupovi site in Biskupija near Knin; b) the Biograd cathedral; c) church of an unknown titular at the Lopuška glavica site in Biskupija near Knin; d) church of an unknown titular at the Bukorovića podvornica site in Biskupija near Knin; e) church of the Holy Saviour in Cetina near Vrljka

obližnjem lokalitetu Crkvina u Biskupiji kod Knina.⁶⁷ Ovdje je važno naglasiti da se postojanje dvostrukog titulara kod nekih predromaničkih crkava u Hrvatskoj poprilično uvjerljivo nastojalo objasniti upravo postojanjem westwerka na tim građevinama, jer je taj pridodani „zapadni masiv“ na tijelu crkve zapravo zasebna *ecclesia* u odnosu na nju, pa onda ona, tj. westwerk, ima i posebnog titulara.⁶⁸ Ipak, bez obzira na sve navedeno, činjenica je da srednjovjekovni titular (ili titulare) golubičke crkve još uvijek nije moguće sa sigurnošću utvrditi.

Tako, barem zasad, otpadaju usporedbe Sv. Stefana u Golubiću sa zanimljivim sakralnim kompleksima otkrivenima u Žažviću kod Skradina i Lepurima kraj Benkovca,⁶⁹ koji imaju utvrđeni kontinuitet iz ranokršćanskog vremena sa znatnim adaptacijama tijekom 9. stoljeća, pa se kao najbliža analogija nameće grupa srodnih predromaničkih crkava, od kojih je većina gušće koncentrirana u užoj okolici Knina, a koje je Ivo Petricioli još 1984. godine nazvao „starohrvatskim crkvama s oblim kontraforima“ (sl. 17).⁷⁰ Gradnja svih tih građevina, koje su zbog upotrebe oblih, tj. polukružnih kontrafora važna posebnost ne samo unutar hrvatske, već i europske arhitektonske baštine ranoga srednjeg vijeka,⁷¹ datirana je po ostacima njihove skulpture u sredinu 9. stoljeća (Biskupija - Lopuška glavica) ili u zadnju četvrtinu tog stoljeća (Biskupija - Stupovi, Biskupija - Bukorovića podvornica, Sv. Spas u Cetini, katedrala u Biogradu) jer se pokazalo da su na opremanju njihove unutrašnjosti liturgijskim instalacijama bile uposlene identificirane klesarske radionice iz vremena vladavine dvaju hrvatskih knezova – Trpimira i Branimira.

Golubička crkva, doduše, najvjerojatnije nije imala polukružne kontrafore (što tek treba utvrditi), a i sasvim je sigurno od svih njih starija, jer su u prvoj fazi opre-

manja njezina interijera bili uposleni klesari tzv. *Trogirske klesarske radionice*, a oni su djelovali tijekom prve polovine 9. stoljeća. To bi onda značilo da se golubički Sv. Stefan treba ubrojiti u najraniji sloj predromaničkih crkava podignutih nakon formiranja ranosrednjovjekovne hrvatske kneževine (Biskupija - Crkvina, Koljane Gornje, Sv. Marta u Bijaćima), a ta je sakralna zdanja Miljenko Jurković nazvao „najranijim karolinškim crkvama u Hrvatskoj” ili „misionarskim slojem arhitekture”, smatrajući da su nastala pod utjecajima i importom arhitektonskih rješenja koja su donijeli franački misionari pridošli s područja Akvilejske patrijaršije.⁷² Stoga ovaj tekst, s obzirom na sve prije navedeno, zaključujemo opažanjem kako je, po svemu sudeći, pretpostavljena golubička predromanička crkva svojim proporcijama i arhitektonskim rješenjima bila svojevrsni „prototip” za gradnju čitave grupe nešto mlađih „starohrvatskih crkava s oblim kontraforima”, a je li to uistinu tako potvrdit će ili opovrgnuti planirana istraživanja navedene građevine koja bi, prema dogovoru s trenutačnim vodstvom Eparhije dalmatinske Srpske pravoslavne crkve,⁷³ trebala biti provedena u što skorije vrijeme.⁷⁴

BILJEŠKE

* Ovaj rad potpomognut je sredstvima iz programa „Znanstvena suradnja” Hrvatske zaklade za znanost, koji je financirala Europska unija iz Europskog socijalnog fonda u sklopu operativnog programa „Učinkoviti ljudski potencijali 2014.-2020.”, a u sklopu projekta PZS-2019-02-1624 – GLOHUM – *Globalni humanizmi: novi pogledi na srednji vijek (300-1600)* te sufinanciran institucionalnim projektom Sveučilišta u Zadru broj IP.01.2011.05 – *ArtAdria – Likovni i arhitektonski fenomeni istočne obale Jadrana od antike do ranoga novog vijeka*.

¹ Detaljnu katalošku obradu navedenog reljefa, s pregledom cjelokupne literature u kojoj je podrobnije tretiran ili barem spomenut, vidi u: IVAN JOSIPOVIĆ, *Predromanički reljefi na teritoriju Sklavinije Hrvatske između Zrmanje i Krke do kraja 9. stoljeća (doktorski rad, 1. dio)*, Zagreb, 2013., 655-656, XVIII. 2. 1.; ANTE UGLEŠIĆ, *Nalazi kamenog crkvenog namještaja iz crkve Sv. Stefana u Golubiću kod Knina, Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Razred za društvene znanosti*, 55=545, Zagreb, 2021., 170-171, kat. br. 5, sl. 10.

² FRAN(E) BULIĆ, *Hrvatski spomenici u kninskoj okolici uz ostale suvremene dalmatinske iz doba hrvatske narodne dinastije (Djela JAZU, VIII)*, Zagreb, 1888., 19, T. IV, 11.

³ ANTE MILOŠEVIĆ, *Nove akvizicije Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika od 1995. do 2000. godine, Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 27, Split, 2000., 316. Vidi, također, u: VEDRANA DELONGA, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Split, 1996., 187. Na tom mjestu autorica ukratko donosi i opis lokaliteta na kojem je ulomak pronađen, iznosi mišljenje o izvornom titularu crkve (drži da je bila posvećena Bogorodici), a daje, kao i Ante Milošević u prije navedenom radu, i katalošku obradu samoga predromaničkog reljefa, okvirno ga pritom datiravši u 9. stoljeće.

⁴ O tom ulomku Marun u svojem dnevniku bilježi sljedeće: *Narisao je (Ćiril Metod Iveković, koji je s njim tog dana obišao crkvu u Golubiću; op. a.) i ulomak natpisa E MARIE!.* *Ovaj ulomak silno*

*je od tranja nogu izlizan od ono doba kada sam ga prvi put vidio a Bulić ga objelodanio u „Kninski Spomenici”... LUJO MARUN, *Starinarski dnevnik*, (prir.) Maja Petrinec, Split, 1998., 286 (nadnevak 6. lipnja 1927.). Vidi, također LUJO MARUN, *Ruševine crkve Sv. Luke na Uzdolju kod Knina s pisanom uspomenom hrv. kneza Mutimira, Starohrvatska prosvjeta*, Nova Serija, I/3-4, Zagreb - Knin, 1927., 307. Usporedi i ANTE MILOŠEVIĆ (bilj. 3), 316.*

⁵ O njima, pak, Marun piše ovako: *Opazio sam nad glavnim vratima jedan komad pluteja i na njemu jedan križ a sa obe strane po palmu, kakovih ulomaka imamo iz Otresa i Plavna. Drugi ovakav je u zidu izvana tik pobočnih vrata. Jedan veliki komad sa pleternom ornamentikom uzidan je na pročelju zvonika nad donjim prozorom, ali je okrečen, te se jedva razabire ornamentika. U pločniku crkve opaza se mnogo komada iz bračkog kamena, nedvojbeno sa okrenutom ornamentikom k zemlji. Svakako trebalo bi ove sve pregledati i kao stalno je da će se naći više komada pripadajućih teguriju i pluteju prvobitne crkve.* LUJO MARUN (bilj. 4, 1998.), 286 (nadnevak 6. lipnja 1927.). Vidi još LUJO MARUN (bilj. 4, 1927.), 307. Jednom je prigodom i Stjepan Gunjača prenio kako mu je u vezi s golubičkom crkvom Marun pričao *da mu je crkveni pločnik jako sumnjiv zbog ostalih spolija*, ali je Gunjača odmah i nadodao da se to nažalost *više ne može vidjeti, jer je crkva g. 1932. dobila betonski pod, koji je preliven preko starog pločnika.* STIPE (STJEPAN) GUNJAČA, *Trogodišnji rad Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika (1955., 1956. i 1957. godine), Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 7, Zagreb, 1960., 275. Ovo je vrlo važan podatak, jer bi to značilo da se pod navedenim betonskim podom i danas nalaze neki predromanički spoliji. Ipak, suprotno toj tvrdnji, Branko Čolović u svom članku o golubičkoj crkvi kaže *kako od originalnog poda nije ostalo skoro ništa, jer je nestručnom intervencijom 1932. g. taj pod uklonjen i nadomješten potpuno neodgovarajućom izvjedbom* (istaknuli autori), *a pod od kamenih ploča je preostao u priprati.* BRANKO ČOLOVIĆ, *Crkva Sv. Stefana u Golubiću kod Knina, Glasnik Društva konzervatora Srbije*, 17, Beograd, 1993., 115.

- ⁶ Probleme s kojima se, u tom smislu, tijekom dugog niza godina susretao Marun, a o čemu je često ostavljao i pisana svjedočanstva (vidi npr. u: KARLO JURISIĆ, *Fra Lujo Marun – osnivač starohrvatske arheologije (1857.-1939.)*, Split, 1979., 75; LUJO MARUN / bilj. 4, 1998./, *passim*), najbolje je u jednoj rečenici sažeo Željko Rapanić, koji je ustvrdio sljedeće: *Srpsko stanovništvo tamošnjih krajeva, potaknuto od svojih vjerskih mjesnih prvaka, nije rado gledalo na istraživanje hrvatske prošlosti*. ŽELJKO RAPANIĆ, *Fra Lujo Marun – istraživač hrvatske prošlosti*, u: LUJO MARUN /bilj. 4, 1998./, 9.
- ⁷ Usporedi MATE ZEKAN, *Fra Lujo Marun (1857.-1939.)*. Utemeljitelj, misionar i vizionar hrvatske arheologije, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 34, Split, 2007., 15, 37; MATE ZEKAN, *Vizionarova misija – fra Aloysius (Lujo) Marun (1857.-1939.)*. Utemeljitelj hrvatske nacionalne arheologije / *The Visionary's Mission – fra Aloysius (Lujo) Marun (1857.-1939)*. *The founder of early Croatian archaeology*, Split, 2008., 23, 76.
- ⁸ Tzv. *Trogirsku klesarsku radionicu* definirao je i imenovao upravo Nikola Jakšić u svojoj doktorskoj disertaciji još 1986. godine, a više o njezinu djelovanju, cjelokupnom prepoznatom opusu, datici i lokalitetima na kojima je djelovala, vidi recentno, s pregledom sve relevantne literature, u: IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 1), 85-102; NIKOLA JAKŠIĆ, *Klesarstvo u službi evangelizacije – studije iz predromaničke skulpture na Jadranu*, Split, 2015., 267-294.
- ⁹ NIKOLA JAKŠIĆ, *Klesarstvo u službi evangelizacije*, u: *Hrvati i Karolinzi – rasprave i vrela* (ur. Ante Milošević), Split, 2000., 206. Nakon prve objave, navedeni je tekst još više puta objavljen, a u jednom slučaju i u talijanskom prijevodu, i to u: VEDRANA DELONGA – NIKOLA JAKŠIĆ – MILJENKO JURKOVIĆ, *Arhitektura, skulptura i epigrafika karolinškog doba u Hrvatskoj*, Split, 2001., 46; NIKOLA JAKŠIĆ, *Scultura e liturgia*, u: *Bizantini, Croati, Carolingi. Alba e tramonto di regni e imperi* (ur. Carlo Bertelli et alii), Milano, 2001., 188; NIKOLA JAKŠIĆ (bilj. 8), 93.
- ¹⁰ NIKOLA JAKŠIĆ, *Reljefi Trogirske klesarske radionice iz crkve Sv. Marte u Bijaćima*, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 26/1999., Split, 2004., 271; NIKOLA JAKŠIĆ (bilj. 8), 273.
- ¹¹ IVAN JOSIPOVIĆ, *Prilog Trogirskoj klesarskoj radionici*, *Ars Adriatica*, 1, Zadar, 2011., 105, bilj. 2.
- ¹² IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 1), 656.
- ¹³ ANTE UGLEŠIĆ (bilj. 1), 163-177.
- ¹⁴ Na problematičan način obnove navedene crkve krajem 2009. i tijekom 2010. godine, i to bez dozvole i nadzora nadležnoga Konzervatorskog odjela u Šibeniku (*op. a.*), upozorio je 2011. godine Ante Milošević, detaljno obrazlažući svoje negativno mišljenje o poduzetom zahvatu na građevini u kojem je ona dobila svoj današnji izgled. Njegove su se kritike ponajprije odnosile na promjenu poda te novo ožbukavanje i bojenje njezine unutrašnjosti. To je, naime, rezultiralo oslikavanjem crkve novim zidnim slikama koje su prekrile starije i u literaturi već objavljene freske sa svoda prizemlja njezina predvorja (priprate) (ZORAIDA DEMORI STANIČIĆ, *L'église Saint-Etienne de Golubić*, *Hortus Artium Medievalium*, 4, Zagreb - Motovun, 1998., 228, sl. 13-14), zbog čega one danas više nisu vidljive, a najvjerojatnije je riječ o oslicima nastalim tijekom druge polovine 18. stoljeća, dakle u vrijeme kada je crkva posve sigurno već bila prešla pod pravoslavnu upravu (tako je i današnji zvonik, sudeći prema godini ugraviranoj na njegovu zvonu, zatim baroknim stilskim karakteristikama koje su na njemu vidljive, kao i specifičnom načinu temeljenja, zasigurno u cijelosti izgrađen, a ne kako pojedini smatraju samo „preobličeni“, upravo oko „ugravirane“ 1774. godine; usporedi: ZORAIDA DEMORI STANIČIĆ, nav. dj., 227-228; TOMISLAV MARASOVIĆ, *Dalmatia praeromanica: ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji – 2. Korpus arhitekture: Kvarner i sjeverna Dalmacija*, Split - Zagreb, 2009., 495). Dakle, cjelokupna obnova građevine i nešto kasnije uređenje njezina neposrednog okoliša (betoniranje!) izvedeni su bez više nego nužnih arheoloških istraživanja i ispitivanja strukture njezinih zidova, pa se tako nisu ni mogli provjeriti u literaturi izneseni zaključci i pretpostavke, oslonjeni na brojne pokazatelje (o kojima će više riječi biti i u nastavku ovoga rada), da je u pitanju možda i najbolje sačuvana predromanička crkva u unutrašnjosti Dalmacije. ANTE MILOŠEVIĆ, *Predromanički zvonici u Dalmaciji i ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj / Campanili preromanici della Dalmazia e della Croazia altomedievale*, Dubrovnik - Split, 2011., 63, bilj. 78. Usporedi još IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 1), 655, bilj. 815.
- ¹⁵ ANTE UGLEŠIĆ (bilj. 1), 163-172.
- ¹⁶ ANTE UGLEŠIĆ (bilj. 1), 172, kat. br. 6, sl. 11.
- ¹⁷ ANTE UGLEŠIĆ (bilj. 1), 176.
- ¹⁸ ANTE UGLEŠIĆ (bilj. 1), 173.
- ¹⁹ Vidi IVAN JOSIPOVIĆ, *Predromanički reljefi na teritoriju Sklavinije Hrvatske između Zrmanje i Kerke do kraja 9. stoljeća (doktorski rad, 2. dio)*, Zagreb, 2013., 27-28, T. XXII, 2-3; T. XXIII, 1-3; NIKOLA JAKŠIĆ (bilj. 8), 275, sl. 6b-d. Golubićkom reljefu sličan način prikaza palmete nalazio se i na jednom nažalost izgubljenom ulomku predromaničkog pluteja iz Trogira koji je objavio Tonči Burić, a taj se također može pripisati *Trogirskoj klesarskoj radionici*. Usporedi TONČI BURIĆ, *Predromanička skulptura u Trogiru*, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 12, Split, 1982., 132, T. I, 21.
- ²⁰ IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 11), 105, bilj. 13; IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 1), 90-92.
- ²¹ NIKOLA JAKŠIĆ (bilj. 8), 294.
- ²² IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 11), 105, bilj. 13; IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 1), 92.
- ²³ Usporedi NIKOLA JAKŠIĆ (bilj. 10), 272, sl. 2; IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 1), 97-98.
- ²⁴ Navedeni reljef, zajedno s još jednim ulomkom drugog pluteja oltarne ograde koji se s dozom opreza može atribuirati *Trogirskoj klesarskoj radionici* (sl. 3f), pronađen je tijekom posljednjih radova uokolo crkve Sv. Stefana u Golubiću. Njih je tijekom 2014. i 2015. godine izvodila šibenska tvrtka Dva Marka, d.o.o. te je tada oko temelja crkve izgrađen armiranobetonski kanal za provjetavanje. Radove je financirala Prva kninska parohija od prikupljenih donacija, a njih je u ime Konzervatorskog odjela u Šibeniku nadzirao konzervator dr. sc. Marko Sinobad. Upravo je kolega Sinobad na pohranu u Kninski muzej i dostavio dva tom prigodom pronađena ulomka predromaničkih liturgijskih instalacija, od kojih se jedan (sl. 3b) i danas nalazi u tom muzeju, dok drugom (sl. 3f) nažalost nismo uspjeli ući u trag. Usporedi ANTE UGLEŠIĆ (bilj. 1), 166, 169, 172, kat. br. 3, 7; sl. 8, 12.
- ²⁵ Vidi bilj. 4 i 5 ovoga rada.
- ²⁶ ANTE UGLEŠIĆ (bilj. 1), 163-164.
- ²⁷ Za sve informacije koje su nam dali o okolnostima pronalaska golubićkih ulomaka, kao i na ustupljenoj fotodokumentaciji, autori i ovom prigodom zahvaljuju dr. sc. Silviju Pranjicu, nekadašnjem zaposleniku zadarske tvrtke Krševan d.o.o., a danas djelatniku firme Travej d.o.o. iz Zadra, kao i kolegi Šimi Glavanu, također zaposleniku navedene tvrtke.
- ²⁸ Usporedi IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 1), 97.
- ²⁹ Vidi recentno i detaljnije u: IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 1), 183-185; NIKOLA JAKŠIĆ (bilj. 8), 347-376 (*passim*).

³⁰ ANTE UGLEŠIĆ (bilj. 1), 175, kat. br. 6.

³¹ Što se potonjeg ulomka tiče, ako je vjerovati sjećanju prof. dr. sc. Nikole Jakšića koje je prepričao jednom od autora ovog članka, postoji mogućnost da mu je baš njega Mile Mesić, vlasnik ugašle zadarske tvrtke Krševan d.o.o., pokazao prije desetak godina u prtljažniku svojeg automobila, govoreći tom prigodom o njemu kao ulomku upravo dopremljenom u Zadar iz Golubića kod Knina, a pronađenom u unutrašnjosti parohijske crkve Sv. Stefana.

³² Smiljanić kao jedan od argumenata za ubikaciju Butine Vasi u današnje selo Golubić navodi i činjenicu da područje današnjeg Golubića karakterizira blatnjav teren, a poznato je u toponomastici da se toponim Butina veže upravo za takve terene. FRANJO SMILJANIĆ, *Teritorijalno administrativno uređenje Dalmatinske Hrvatske od X do XV stoljeća (s posebnim osvrtom na nastanak županijskog uređenja) (doktorska disertacija)*, Zadar, 1990., 311-312; FRANJO SMILJANIĆ, Građa za povijesnu topografiju kninsko-drniškoga kraja u srednjem vijeku, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 15/1990. (Arheološka istraživanja u Kninu i kninskoj krajini, Znanstveni skup, Knin, 13.-15. X. 1987.), Zagreb, 1992., 56.

³³ Usporedi FRANJO SMILJANIĆ, *Kninska županija (kneštvo) u svjetlu izvorne građe od 10. do 15. stoljeća (magistarski rad)*, Zadar, 1983., 120, 171-172, bilj. 370-376; FRANJO SMILJANIĆ (bilj. 32, 1992.), 56, 61, bilj. 25-29. Smiljanić dalje navodi da je pri spomenutu Butine Vasi 1495. godine ona posebno navedena kao „kninsko naselje”, što samo znači da su postojala naselja s istim imenom na ostalim dijelovima srednjovjekovne hrvatske države. Kako bi navedeni zaključak potkrijepio i primjerom, Smiljanić se pozvao na Jakšićevo ubiciranje istoimenog toponima i u zadarskom kraju (FRANJO SMILJANIĆ /bilj. 32, 1992./, 56, 61, bilj. 30), točnije na posjedu Samostana Sv. Krševana u selu Diklu (danas dio grada Zadra), a koje se u zadarskim izvorima spominje već u 11. stoljeću. Za našu će raspravu osobito biti važno Jakšićevo opažanje da će u slučaju zadarskog toponima Butina Vas, smješteno južno od Bokanjačkog blata, kasnije za isti prostor prevladati denominacija Blato, potiskujući i specificirajući prvoga kao mikrotoponim. Kako navodi Jakšić, toponim Blato, osim Butine Vasi, također je, tijekom zreloga srednjeg vijeka, zamijenio još jedan raniji toponim – Zablac – koji se, kao ime za selo smješteno uz jugozapadnu obalu Bokanjačkog blata, prvi put spominje u poznatom *Hirografu opata Petra* (tzv. „darovnica za Diklo”), dokumentu koji je sastavio svetokrševanski opat Petar 1067. godine. NIKOLA JAKŠIĆ, *Draga Svetoga Krševana u Zadru o tisućitoj obljetnici osnutka samostana, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 25(12)/1985.-1986., Zadar, 1986., 207-208, 216, 219-220; NIKOLA JAKŠIĆ, *Hrvatski srednjovjekovni krajobrazi*, Split, 2000., 258-260, 272, 277-278. Zaključujući ovu toponomastičku mini-raspravu, potrebno je, na Jakšićevu i Smiljanićevu tragu, naglasiti da osim „kninske” i „zadarske” situacije s identičnim toponimima koji proizlaze iz geomorfoloških karakteristika samog terena, iste nazive na teritoriju (rano)srednjovjekovne hrvatske države nalazimo i uz Vransko jezero. NIKOLA JAKŠIĆ, nav. dj. (1986.), 208, bilj. 6; NIKOLA JAKŠIĆ, nav. dj. (2000.), 260, bilj. 6.

³⁴ KRISTIJAN JURAN – KAREN-EDIS BARZMAN – JOSIP FARIČIĆ, Kartografija u službi Mletačke države: karta sjeverne i srednje Dalmacije nepoznatog autora s početka 16. stoljeća / Cartography in the Service of the Venetian State: An Early 16th-Century Map of Central and Northern Dalmatia by an Unknown Draftsman, *Geoadria*, 24/2, Zadar, 2019., 93-139.

³⁵ KRISTIJAN JURAN – KAREN-EDIS BARZMAN – JOSIP FARIČIĆ (bilj. 34), 102-103, sl. 1; 110, sl. 3. Dupliciranje toponima

Butina Vas (*butinauaz*) na navedenoj karti, kao oznake za naselje ili predio sjeverozapadno od grada Knina, autori objašnjavaju zaključkom da je na tom prostoru *egzistiralo više sela*, a sličnu situaciju s dvostrukim upisivanjem istog imena na toj karti primjećuju i u slučaju toponima Oprominje i Zmina. KRISTIJAN JURAN – KAREN-EDIS BARZMAN – JOSIP FARIČIĆ, nav. dj., 121.

³⁶ Nahija je ukupno imala deset sela, jednu mezru (veće obradivo zemljište koje ima obilježje da je nekoć bilo naseljeno ili pak ima tendenciju naseljavanja) i dva (vlaška) džemata (temeljna i najmanja organizacijska jedinica) te 91 kuću i jednog kneza. U svim selima s ukupno osamdeset kuća bez iznimke su prisutna tipična hrvatska srednjovjekovna imena, a sva naselja pripadaju džematu kneza Ljubinka, sina Milašina, uz zasebni džemat Radosava, sina Radivojića (11 kuća s baštinama). Selo *Golubić s Koričićem* (zapravo je ispravno „Golubić s Forčićem” – po hrvatskoj plemićkoj porodici Forčić koja je živjela na tom području; *op. a.*) imalo je 12 kuća, selo Blata 14 „kuća sa baštinama”, a Putna Vast pet kuća. Vidi i detaljnije uspoređi u: *Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine*, (obradili) Fehim Dž. Spaho, Ahmed S. Aličić, (prir.) Behija Zlatar, Sarajevo, 2007., xi, 1-3.

³⁷ Iako u prvome, djelomično sačuvanom, detaljnom defteru Bosanskog sandžaka iz 1528.-1530. godine (BOA TD 157), zbog njegove fragmentarnosti, trenutačno nije bilo moguće locirati spomenuta sela, ona se ipak spominju na stranici 171 u zbirnom ili sumarnom defteru (*defter-i-mudžmel*) iz 1528.-1530. godine (BOA MAD 540) koji je izrađen na temelju spomenutoga detaljnog popisa. Tako se u okviru Nahije Kosovo spominju selo Golubić s Forčića Ambarom i Butina Vast s 23 kuće, selo Blaca s 25 kuća, te opet selo Butina Vast i Komalić s devet kuća. U defteru Vlaha Bosanskog sandžaka iz 1540. godine (BOA TD 211), a u okviru kojega je popisani i teritorij novoosnovanoga Kliškog sandžaka (od 1537.), na stranicama 562 i 563, u okviru Nahije Kosovo spominju se sela Golubić i Forčića Ambar (kao drugo ime navodi se Gorica), baština Ivaniša i Tomaša Forčića, sa zeminima Donja Vast i Striževica Laz s ukupno 14 kuća, zatim sela Butina Vast i Komalić, baština Ivaniša, Tomaša i Marijana Forčića, s pet kuća te, naposljetku, selo Blaca s 14 kuća. Na kolegijalnom ustupanju svih ovih podataka autori zahvaljuju doc. dr. sc. Marku Rimcu, nastavniku Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu.

³⁸ U neobjavljenom defteru Kliškog sandžaka iz 1574. godine (BOA TD 533), na stranicama 554 i 555, u okviru Nahije Ostrovica (zaci-jelo se misli na Strmicu; *op. a.*) spominje se selo Golubić sa 17 kuća i 11 hajmana (novonaseljeni stanovnici bez trajnog statusa), zatim selo Butina Vas s Komalićem sa sedam kuća i jednim zeminom (zemljište u obrađivanju seljana) te selo Blaca (*Bladca*) s 13 kuća i šest hajmana. U nepubliciranom zajedničkom defteru Kliškog i Krčkog sandžaka iz godine 1585. (BOA TD 622) u Nahiji Strmica, koja je tada već dio novoformiranoga Krčkog sandžaka (osnovan oko 1580. godine), u džematu Ljubinka, sina Milašina, spominje se selo Golubić s 35 baština, zatim selo Donja Vas s Komalićem s deset baština te selo Blaca s 22 baštine i jednim jajlakom (pašnjakom). Konačno, u neobjavljenom zajedničkom popisu Kliškog i Krčkog sandžaka iz 1604. godine (TK. KKA TD 13, 257 recto), u Nahiji strmičkoj, u Ljubinkovu džematu spominje se selo Golubić s Donjom Vasi i Komalićem s 42 baštine te selo Blaca s 20 baština, tri kuće i jednim jajlakom. Upućenost u sve podatke iznesene u ovoj bilješci autori opet duguju susretljivosti doc. dr. sc. Marka Rimca s Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu.

³⁹ MARKO JAČOV, *Spisi Kongregacije za propagandu vere u Rimu o Srbima, 1622-1644, I (Zbornik za istoriju, jezik i književnost srp-*

skog naroda, drugo odeljenje, knjiga XXVI, SANU), Beograd, 1986., 270; BRANKO ČOLOVIĆ (bilj. 5), 118, bilj. 4.

⁴⁰ FRANJO SMILJANIĆ (bilj. 32, 1990.), 312; FRANJO SMILJANIĆ (bilj. 32, 1992.), 56.

⁴¹ FAZILETA HAFIZOVIĆ, *Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovina, oslobođenih od Mletačke Republike 1701. godine*, Zagreb - Sarajevo, 2016., 25-26. Autorica, na potonje navedenoj stranici, navodi još i sljedeće: *Zemljište spomenutih sela Golubić i Blace spojeno je jedno s drugim, a njihovi su posjedi izmiješani*. Osim toga, vrlo je izgledno da se na području današnjega Golubića nalazilo i zasad neubicirano selo Štrković, koje je u ovom defteru navedeno prije „sela Golubića sa Blacama”, s obzirom na to da je i ono nakon razgraničenja 1701. godine također čitavo ostalo na osmanskim teritoriju, a imalo je i mlina na rijeci Butižnici. Usporedi FAZILETA HAFIZOVIĆ, nav. dj., 23-24.

⁴² Na ustupljenoj kopiji navedene karte, izvorno naslovljene *Corografia della Provinzia di Dalmazia colla distinzione degli Stati che vi possiede nel 1729. la Serenissima Republica di Venezia*, koju je dao skenirati u Ratnom arhivu u Beču, autori zahvaljuju prof. dr. sc. Josipu Faričiću, prorektor i nastavniku Odjela za geografiju Sveučilišta u Zadru.

⁴³ O naseljavanju novog stanovništva na područje Kninske krajine, ali i ostaloga pograničnog prostora Mletačke Dalmacije prema Habsburškom i Osmanskom Carstvu tijekom i između Morejskoga (1684.-1699.) i Drugoga morejskog rata (1714.-1718.), ali i neposredno nakon potonjega, vidi detaljnije u: BOŠKO DESNICA, *Istorija kotarskih uskoka 1684-1749, II (Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, treće odeljenje, knjiga XIII, SANU)*, Beograd, 1951., *passim*; BOŠKO DESNICA, *Kako je naseljen kraj od Plavna do Žegara u sjevernoj Dalmaciji, Glasnik geografskog društva*, 9, Beograd, 1923., 66-68; STIPE (STJEPAN) GUNJAČA, *Tiniensia archaeologica - historica - topographica I, Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 6, Zagreb, 1958., 108-109, 124-132; IVAN GRGIĆ, *Postanak i početno uređenje vojne krajine kninskog kotara pod Venecijom, Starine JAZU*, 52, Zagreb, 1962., 249-271; MARKO JAČOV, *Venecija i Srbi u Dalmaciji u XVIII veku*, Šibenik, 1987. [Beograd, 1984.], 11-41; MARKO JAČOV, *Srbi u mletačko-turskim ratovima u XVII veku*, Beograd, 1990., 62-103; MILE BOGOVIĆ, *Katolička Crkva i pravoslavlje u Dalmaciji za mletačke vladavine*, Zagreb, 1993. [1982.], 6-21; STIPE (STIPE) GUNJAČA, *Tiniensia archaeologica - historica - topographica*, (prir.) Maja Petrinc, Ante Jurčević, Split, 2009., 12, 31-36; BOŠKO DESNICA, *Sabrana djela*, (prir.) Milorad Savić, Zagreb, 2008., 341-345; BORNA FUERST-BJELIŠ – IVAN ZUPANC, *New 18th Century Venetian Border in Croatia and its Spatial and Demographic Implications, Hrvatski geografski glasnik*, 69/2, Zagreb, 2007., 49. Da je uistinu riječ o posve novom stanovništvu svjedoči i činjenica da se u popisu (*defteru*) iz 1701. godine posebno ističu rijetki preostali stari posjednici, po imenima dominantno islamske vjeroispovijesti, tek uz vrlo rijetke spomene tipičnih slavenskih (hrvatskih) srednjovjekovnih imena, ali i pokojeg vlašskog. Detaljan popis stanovništva u dijelovima Nahijâ tvrđave Knin i Strmica, koji su prema razgraničenju između Mletačke Republike i Osmanskog Carstva iz 1701. godine (tzv. *Linea Grimani*) ostali u okvirima osmanskog teritorija, vidi u: FAZILETA HAFIZOVIĆ (bilj. 41), 19-31.

⁴⁴ LUJO MARUN, *Popis naušnica (ukosnica, mingjuša) „Prvoga muzeja hrvatskih spomenika” u Kninu (Sa slikama. Nastavak), Starohrvatska prosvjeta*, V/3-4, Knin, 1900., 131, br. 100.

⁴⁵ STIPE (STJEPAN) GUNJAČA (bilj. 5), 276.

⁴⁶ MAJA PETRINEC, *Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države*, Split, 2009., 33.

⁴⁷ Navedena garnitura prvi je put objavljena u: LJUBO KARAMAN, *Iskopine društva „Bihaća” u Mravincima i starohrvatska groblja, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Umjetnički razred*, 4=268, Zagreb, 1940., 19, 22, sl. 19 (1-44). Također, vidi još: STIPE (STJEPAN) GUNJAČA (bilj. 5), 276; DUŠAN JELOVINA, *Glavne značajke starohrvatske materijalne kulture od 7. do 12. stoljeća na području između rijeka Zrmanje i Cetine, Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 16/1986., Split, 1987., 26, sl. 1 (25-50); *Bizantini, Croati, Carolingi. Alba e tramonto di regni e imperi* (ur. Carlo Bertelli et alii), Milano, 2001., 270, 283 (Maja Petrinc, kat. br. II.8). Iako je za garnituru zlatnog nakita iz Golubića u prije navedenoj literaturi uglavnom prevladavala datacija u kraj 6. ili početak 7. stoljeća, u novije je vrijeme ona datirana u 8. stoljeće ili čak preciznije u zadnja desetljeća 8. i prva desetljeća 9. stoljeća. Usporedi NIKOLA JAKŠIĆ, *Il ruolo delle antiche chiese rurali nella formazione del ducato croato medievale, Hortus Artium Medievalium*, 14, Zagreb - Motovun, 2008., 106-107, 111, bilj. 30, Fig. 6; ANTE MILOŠEVIĆ, *Križevi na obloznicama ranosrednjovjekovnih grobova u okolici Sinja / Croci sulle lastre di rivestimento delle tombe altomedievali nell'area di Signa*, Dubrovnik - Split, 2008., 36, bilj. 52; MAJA PETRINEC (bilj. 46), 33, 273, 358, T. 80; ANTE MILOŠEVIĆ – ŽELJKO PEKOVIĆ, *Predromanička crkva Svetoga Spasa u Cetini / La chiesa preromanica di San Salvatore a Cettina*, Dubrovnik - Split, 2009., 167, bilj. 312. O cjelokupnoj problematici svih zabuna pri objavi zlatnog nakita iz Golubića i svih kontroverzi s njime povezanih, ali i različitog mišljenja o njegovoj dataciji, i to s potpunim uvidom i osvrtom na svu relevantnu literaturu (koja je inače u ovoj biljezi znatno reducirana), vidi detaljnije i sasvim recentno u: MAJA PETRINEC, *O nakitu iz Golubića i ženskoj nošnji iz razdoblja 8. i prve polovine 9. stoljeća, Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 46, Split, 2019., 45-166.

⁴⁸ SAVO NAKIĆENOVIĆ, *Kninska krajina – naselja i porijeklo stanovništva*, Beograd, 1999. [Knin, 1990.], 96-100. Iako je iz navedene monografije vidljivo da je Nakićenović bio izniman erudit, dobro upućen i u suvremena znanstvena dostignuća u polju geografije, povijesti i etnologije u tadašnjoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, te bez obzira na brojne korisne podatke koji se u njoj mogu naći, treba reći da knjiga ima dosta problematičnih mjesta. Tako je, između ostaloga, primjetno da je autor previše vjere, svjesno ili nesvjesno, poklanjao narodnoj predaji (vidi npr. objašnjenje o porijeklu imena sela Golubića te podatke o vremenu doseljenja pojedinih porodica u to mjesto – SAVO NAKIĆENOVIĆ, nav. dj., 97-99), a premalo pouzdanim povijesnim vrelima. Također je sve stanovništvo Kninske krajine, neovisno o tome je li riječ o rimokatolicima ili pravoslavicima, jednostavno svrstao u srpski nacionalni korpus, a što je temeljio na nekritičkom principu proglašavanja Srbima svih doseljenih Vlaha (Morlaka) tijekom mletačko-turskih ratova od 16. do 18. stoljeća, bez obzira na njihovu vjeru, a upravo će ona, u procesu formiranja suvremene hrvatske i srpske nacije tijekom 19. stoljeća, kod tih ljudi biti jedan od presudnih faktora (ako ne i najvažniji, a često i jedini) pri određivanju njihove nacionalne pripadnosti. Gotovo identičan pristup u svojim tekstovima primjenjuje i Marko Jačov (vidi njegove radove navedene u bilj. 39, 43 i 50 ovoga rada), iako oni, u usporedbi s Nakićenovićevom monografijom, imaju puno veću znanstvenu vrijednost zbog objave velike količine arhivske građe. Vrlo argumentirane i nepristrane osvrte na ovu problematiku, vidi npr. u: MILE BOGOVIĆ (bilj. 43), *passim*; LOVORKA ČORALIĆ, Marko Jačov, Le

guerre veneto-turche del XVII secolo in Dalmazia, Atti e memorie della Società Dalmata di storia patria, volume XX, Venezia 1991, str. 302, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 26, Zagreb, 1993., 344-346. Također, zajednički kritički osvrt na knjigu Mile Bogovića iz 1982. i onu Marka Jačova iz 1984. dao je Drago Rokсандić već krajem 1984. godine. Taj Rokсандićev prikaz, inače ironično naslovljen „U grčko-rimskom stilu”, zajedno s kasnijim reakcijama navedene dvojice autora i njegovim odgovorima na njih, ponovo je objavljen u: DRAGO ROKSANDIĆ, *U NIN-u i Danasu*, Zagreb, 2011., 82-96.

⁴⁹ Taj podatak naveden je i u izvješću tadašnjega Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Splita koji je napisan u prosincu 1987. godine, a čija je autorica, prema usmenoj potvrdi koju je dala jednom od autora ovog članka, Zoraida Demori Staničić. Sličan podatak ona je, doduše posredno, ponovila i u svom članku iz 1998. godine, kada golubičkog Sv. Stefana, na Marunovu tragu, poistovjećuje s kninskom crkvom *Sancti Stephani in suburbio* (ZORAIDA DEMORI STANIČIĆ /bilj. 14/, 227), kako ju je sredinom druge polovine 18. stoljeća u svojem *Illyricum sacrum* zabilježio Daniele Farlati (*Templum perantiquum erat in suburbano, nomine S. Stephani regis extra muros consecratum, idemque opulenti vectigalibus instructum...*). DANIELE FARLATI, *Illyricum sacrum, IV*, Venecija, 1769., 296. Za objašnjenje ove očite pogreške vidi detaljnije bilj. 54 ovog članka.

⁵⁰ MARKO JAČOV, Pravni savetnici pri mletačkoj vladi o pravoslavcima u Dalmaciji i Boki Kotorskoj, *Spomenik SANU*, CXXII, Beograd, 1981., 63; BRANKO ČOLOVIĆ (bilj. 5), 112, 118, bilj. 6.

⁵¹ Iznimno važnu pretpostavku da je na tzv. Paganovoj karti sjeverozapadno od Knina tipski označena upravo golubička crkva Sv. Stefana prvi je, a zasad i jedini, iznio Branko Čolović, ali je on to učinio vrlo oprezno. Usporedi BRANKO ČOLOVIĆ (bilj. 5), 115. Držimo da razloga za pretjerani oprez nema jer se, osim pozicije crkvene građevine na samoj karti koja se nalazi sjevernije od utoka Radljeva u Butižnicu, a onda i potonje u Krku, što kao argument opravdano navodi i spomenuti autor, kao dodatni dokaz može uzeti i ubilježavanje pozicije Strmice sjevernije od oznake za crkvu, pa to, po našem mišljenju, otklanja svaku sumnju, budući da u tom „toponimsko-hidronimskom trokutu” može biti ucrtana jedino današnja parohijska crkva u Golubiću. Detaljnije o karti sjeverne Dalmacije i ličko-krbavskog prostora neznana autora koju je tiskao Matteo Pagano oko 1530. godine vidi u: IVO PETRICIOLI, Zoranićeve deželje na jednoj suvremenoj karti, *Zadarska revija*, XVIII/5, Zadar, 1969., 523-529.; ali i sasvim recentno u: KRISTIJAN JURAN – KAREN-EDIS BARZMAN – JOSIP FARIČIĆ (bilj. 34), 97, bilj. 3; 111, sl. 4; *passim*; sa svom relevantnom literaturom. Prepoznavanje Radljeva i Butižnice na istoj karti vidi, također recentnije, i u: MIRELA SLUKAN ALTIĆ, Krka kao razdjelnica velikaških gradova Šubića i Nelipića na karti Matea Pagana nastaloj oko 1522. godine, *Ekonomika i ekohistorija – časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, 3/1, Zagreb, 2007., 53.

⁵² Vidi bilj. 2 ovoga rada.

⁵³ NIKODIM MILAŠ, *Pravoslavna Dalmacija – istorijski pregled*, Novi Sad, 1901., 162.

⁵⁴ LUJO MARUN (bilj. 4, 1927.), 306. Marunovu pretpostavku o poistovjećivanju golubičke crkve s, kod Farlatija zabilježenom, kninskom crkvom *Sancti Stephani in suburbio* uvjerljivom drži i Tomislav Marasović (TOMISLAV MARASOVIĆ /bilj. 14/, 492), a što je posve pogrešno, pa ćemo ovdje istaknuti da je na tu činjenicu recentno ukazao i Ante Uglešić, navodeći da *prostor Golubića nije podgrađe* (suburbio; op. a.) *Knina, već položaj u njegovoj okolici*.

ANTE UGLEŠIĆ (bilj. 1), 176, bilj. 19. Osim toga, crkva u kninskom podgrađu posvećena je Sv. Stjepanu Ugarskom (*S. Stefani regis extra muros*), a ne Sv. Stjepanu Prvomučenicu, pa svaki pokušaj njezina poistovjećivanja s današnjom parohijskom crkvom u Golubiću u potpunosti otpada. Štoviše, preciznu ubicaciju crkve Sv. Stjepana Ugarskog, koja se spominje u dvama dokumentima iz 15. stoljeća, ponudio je već ranije Nikola Jakšić. NIKOLA JAKŠIĆ (bilj. 33, 2000.), 23-28. Riječ je o župnoj crkvi srednjovjekovnoga Knina koja je stajala u njegovu podgrađu (*suburbio*), a iz koje najvjerojatnije potječu ulomci ranoromaničkih reljefa, među kojima je najpoznatiji onaj s prikazom ljudskog lika i uklesanim natpisom STEFATON ispod njega. NIKOLA JAKŠIĆ, Romanička klesarska radionica iz Knina, *Peristil*, 24, Zagreb, 1981., 27-33; NIKOLA JAKŠIĆ (bilj. 8), 519-534. Inače, upravo je ta crkva bila „zaštitnica” plemićkoga vijeća (*consilio degli nobili*), jer je ono zasjedalo u kninskom podgrađu, kod crkve Sv. Stjepana *extra muros*. To je vijeće od druge polovine 14. stoljeća naslijedila nova sudbena institucija poznata pod hrvatskim nazivom *suci rotni plemeniti Hrvata stola trinskog*, koja je bila prizivni sud županijskih stolova. Usporedi FRANJO SMILJANIĆ, Nastanak i razvoj srednjovjekovnog Knina, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 24(11)/1984.-1985., Zadar, 1985., 127; MLADEN ANČIĆ, Knin u razvijenom i kasnom srednjem vijeku, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 38, Zadar, 1996., 68; NIKOLA JAKŠIĆ (bilj. 33, 2000.), 23.

⁵⁵ Ovdje je zanimljivo, ali i važno istaknuti da je crkva u Golubiću na samom početku Drugoga svjetskog rata tek pukim slučajem izbjegla tragičnu sudbinu, tj. rušenje koje su joj namijenile vlasti Nezavisne Države Hrvatske. Naime, kako je napisao Stjepan Gunjača, ustaški je režim imao namjeru 28. lipnja 1941. godine, dakle na Vidovdan po julijanskom kalendaru, simbolički rušiti pravoslavne crkve u kninskoj okolici, pa su njemu, kao tadašnjem ravnatelju kninskog muzeja, tajnim aktom naložili *da se ne smije udaljavati iz Knina do daljnje odluke*, računajući na angažman muzejskih djelatnika u pret hodnom „čišćenju” crkava od kulturno-umjetničkog inventara. Tek spletom okolnosti, kako navodi Gunjača, *22. lipnja napadne Hitler Sovjetski Savez, pa se sve orijentiralo na borbu protiv komunizma, te se odustalo od naumljene »simbolike«*. STIPE (STJEPAN) GUNJAČA, Sjećanja uz brige oko spasavanja naših spomenika u NOB-u, u: *Stjepan Gunjača – izbor iz djela* (ur. Nikola Jakšić), Split, 1991., 456-457. Ovaj primjer zorno svjedoči koliko je rigidna nacionalistička politika isključivosti i netrpeljivosti prema drugima i drugačijima od strane tadašnjeg režima, a koji se inače zaklinjao u svoje „hrvatstvo” i kitio svoje ambleme, marke i dopisnice raznim stilizacijama „starohrvatskoga pletera” preuzetog upravo s predromaničke skulpture, skoro uništila jednu od možda i najvažnijih predromaničkih građevina u hrvatskoj kulturnoj baštini! Sve ovo ističemo u nadi da će u budućnosti znanstvena istraživanja i briga o spomenicima kulture biti lišeni opterećenosti međunacionalnim i međukonfesionalnim razmiricama, pa da se više nikad neće ponoviti nešto poput, primjerice, višekratnih prijetnji premlaćivanjem, pa čak i smrću, koje je lokalno srpsko stanovništvo upućivalo fra Luji Marunu zbog „prisvajanja srpskih crkava”, kao ni vandalski pokušaji „ultrahrvatskih” ekstremista da takve građevine oskrvnu ili unište.

⁵⁶ STIPE (STJEPAN) GUNJAČA (bilj. 5), 275; MILOJKO BUDIMIR, Arheološka topografija kninske općine, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 15/1990. (*Arheološka istraživanja u Kninu i kninskoj krajini, Znanstveni skup, Knin, 13.-15. X. 1987.*), Zagreb, 1992., 29.

⁵⁷ BRANKO ČOLOVIĆ (bilj. 5), 112-119. Imajući u vrijeme pisanja svojeg članka u ruci samo već spomenuto izvješće splitskoga Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u kojem je Zoraida

- Demori Staničić po prvi put i bez detaljnog obrazlaganja iznijela ideju o postajanju westwerka u golubičkoj crkvi, a samim time i o njezinu ranosrednjovjekovnom, ako ne i starijem podrijetlu, Čolović piše da mu se pomisao o postojanju westwerka čini presmionu te drži da *pomjeranje nastanka naše crkve u rani srednji vijek nema jača uporišta*. BRANKO ČOLOVIĆ, nav. dj., 113, 115.
- ⁵⁸ VEDRANA DELONGA (bilj. 3), 187. Zanimljivo, u engleskoj inačici navedene knjige, autorica je djelomično nadopunila citiranu rečenicu, pa ona tako glasi: *The early mediaeval epigraphic fragment found in the present Orthodox Church of St Stephen in Golubić indicates the pre-Romanesque origin of an earlier Christian structure at this site* (istaknuli autori), *most probably named after the Virgin Mary*. VEDRANA DELONGA, *The Latin Epigraphic Monuments of Early Mediaeval Croatia*, Split, 1996., 197.
- ⁵⁹ ZORAIDA DEMORI STANIČIĆ (bilj. 14), 223-229.
- ⁶⁰ Usporedi TOMISLAV MARASOVIĆ (bilj. 14), 493.
- ⁶¹ ANTE MILOŠEVIĆ – ŽELJKO PEKOVIĆ (bilj. 47), 167-169; TOMISLAV MARASOVIĆ (bilj. 14), 492-495; ANTE MILOŠEVIĆ (bilj. 14), 63-64; IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 1), 655.
- ⁶² JELENA BEHAIM, *Architectural Landscape at the Periphery of Carolingian Empire. Croatian Historical Territory and Marca Hispanica (doctoral dissertation)*, Barcelona - Zagreb, 2020., 214, bilj. 538; ANTE UGLEŠIĆ (bilj. 1), 173.
- ⁶³ ANTE MILOŠEVIĆ – ŽELJKO PEKOVIĆ (bilj. 47), 167-169, 280, sl. 176-177, 311; ANTE MILOŠEVIĆ (bilj. 14), 62-65, sl. 56-59.
- ⁶⁴ O krajnjem reduciranju ideje westwerka na prvim katovima aksijalnih zvonika nekih crkava u hrvatskoj predromanici, vidi detaljnije u: MILJENKO JURKOVIĆ, Sv. Spas na vrelu Cetine i problem *westwerka* u hrvatskoj predromanici, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 22, Split, 1995., 69-70.
- ⁶⁵ Naime, u svojem članku o crkvi Sv. Stefana u Golubiću, Zoraida Demori Staničić je navela da se u zidovima u unutrašnjosti građevine uočava nekoliko kasnoantičkih spolija koji bi svjedočili o kontinuitetu te bogomolje, a spominje i da je ispod pločnika prizemlja westwerka otkiven i jedan kasnoantički stupić. Također, pretpostavila je da bi i sadašnji nadvratnik crkve mogao biti preuprijebljeni ulomak ranokršćanskog oltara ili oltarne ograde. ZORAIDA DEMORI STANIČIĆ (bilj. 14), 226. Međutim, najnovija otkrića spolija iz navedene crkve nisu potvrdila te tvrdnje, a zasad ih ne potkrjepljuju ni sačuvane i autorima dostupne fotografije iz Konzervatorskog odjela u Splitu, što opet nipošto ne znači da se u budućnosti neće pokazati da je Demori Staničić bila u pravu. Ipak, u svezi sa spomenutim nadvratnikom treba reći da je u pogledu njegove stilske pripadnosti jako teško bilo što sa sigurnošću tvrditi, a dublja polukružna apsida, koja bi se mogla smatrati tipičnom za ranokršćansko razdoblje, podjednako bi mogla biti i novovjekovna nadogradnja na starijoj strukturi građevine.
- ⁶⁶ TOMISLAV MARASOVIĆ (bilj. 14), 492; ANTE UGLEŠIĆ (bilj. 1), 176.
- ⁶⁷ VLADIMIR GVOZDANOVIĆ (GOSS), *Two Early Croatian Royal Mausolea, Peristil*, 18-19/1975., Zagreb, 1976., 6 i dalje; VEDRANA DELONGA (bilj. 3), 56; TOMISLAV MARASOVIĆ (bilj. 14), 536. Na postojanje dvostrukog titulara bazilike na Crkvini u Biskupiji upućuje dio sačuvanoga posvetnog natpisa MAR(ia)E NEC N(on) S(an)C(t)I STEFA[mi] s predromaničkog arhitrava oltarne ograde (VEDRANA DELONGA /bilj. 3/, 57, T. IX, 11) koji je u prvim desetljećima 9. stoljeća izradio klesar koji je u našoj znanosti imenovan kao *Majstor koljanskog pluteja*. Za uvid u opus potonje navedene klesarske produkcije koju je 1984. godine početno definirao i imenovao Nikola Jakšić, vidi recentnije u: IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 1), 57-83; NIKOLA JAKŠIĆ – IVAN JOSIPOVIĆ, *Majstor koljanskog pluteja* u kontekstu predromaničkih reljefa s lokaliteta Stombrata u Bijačima, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 42, Split, 2015., 145-164; NIKOLA JAKŠIĆ (bilj. 8), 221-266. Za poprilično drukčije viđenje opusa navedenog majstora i vremena njegova djelovanja, vidi u: ANTE MILOŠEVIĆ, *Gornja Cetina – Kijevo, Cetina, Vrlika, Koljane, Otišić, Vučipolje, Potravlje, Hrvace (Korpus ranosrednjovjekovne skulpture*, knj. 4), Split, 2020., 37-52 (*passim*).
- ⁶⁸ MILJENKO JURKOVIĆ, Crkve s westwerkom na istočnom Jadranu – pravci istraživanja, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 26/1986., Split, 1987., 83. Tek nešto rezerviranije mišljenje po tom pitanju Jurković iznosi u: MILJENKO JURKOVIĆ (bilj. 64), 69, 74.
- ⁶⁹ Vidi recentnije, s pregledom sve ranije relevantne literature, u: TOMISLAV MARASOVIĆ (bilj. 14), 265-268, 465-467; NIKOLA JAKŠIĆ, Novi natpis s imenom kneza Branimira, u: *Munuscula in honorem Željko Rapanić (Zbornik povodom osamdesetog rođendana)*, (ur. Miljenko Jurković, Ante Milošević), Zagreb - Motovun - Split, 2012., 213-221; IVAN JOSIPOVIĆ, Dva ranosrednjovjekovna ciborija iz Lepura kod Benkovca, u: *Dani Stjepana Gunjače 2 (Zbornik radova sa Znanstvenog skupa "Dani Stjepana Gunjače 2": Hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština, Međunarodne teme, Split, 18.-21. listopada 2011.)*, (ur. Tomislav Šeparović), Split, 2012., 49-62; NIKOLA JAKŠIĆ (bilj. 8), 337-346.
- ⁷⁰ IVO PETRICIOLI, Prilog diskusiji o starohrvatskim crkvama s oblim kontraforima, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 8 (*Znanstveni skup „Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka”*, Sinj, 3-6. VI. 1980.), Split, 1984., 221-226.
- ⁷¹ Detaljnije o toj temi vidi u: ANTE MILOŠEVIĆ – ŽELJKO PEKOVIĆ (bilj. 47), 125-142.
- ⁷² MILJENKO JURKOVIĆ, Arhitektura karolinškog doba, u: *Hrvati i Karolinzi - Rasprave i vrela* (ur. Ante Milošević), Split, 2000., 181-183; VEDRANA DELONGA – NIKOLA JAKŠIĆ – MILJENKO JURKOVIĆ (bilj. 9), 22-25.
- ⁷³ U tom smo pogledu posebno dužni zahvaliti Njegovu Preosveštenstvu gospodinu Nikodimu Kosoviću, pravoslavnom episkopu Eparhije dalmatinske, koji nam je svojim razumijevanjem, susretljivošću i suradnjom pomogao pri prikupljanju podataka važnih i za nastanak ovog teksta. Također, za razmjenu mnogih korisnih saznanja povezanih s raznim aspektima problematike koje smo se doticali u ovom članku, na kolegijalnoj pomoći zahvaljujemo i prof. dr. sc. Nikoli Jakšiću, prof. dr. sc. Josipu Faričiću, izv. prof. dr. sc. Anti Miloševiću, doc. dr. sc. Zoraidi Demori Staničić, doc. dr. sc. Marku Rimcu, dr. sc. Marku Sinobadu i dr. sc. Branku Čoloviću.
- ⁷⁴ Planirana istraživanja na crkvi Sv. Stefana u Golubiću provedena su, uz dozvolu nadležnog Konzervatorskog odjela u Šibeniku, u razdoblju od 8. do 14. listopada 2021. godine, i to u suradnji djelatnika i studenata Odjela za povijest umjetnosti i Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru (voditelj: izv. prof. dr. sc. Ivan Josipović) te Međunarodnog istraživačkog centra za kasnu antiku i srednji vijek Sveučilišta u Zagrebu i Odsjeka za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu (voditelj: prof. dr. sc. Miljenko Jurković). Tom su prilikom izvršena sondažna arheološka iskopavanja na dva mjesta uz južni zid crkve (stručna voditeljica: doc. dr. sc. Silvia Bekavac s Odjela za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zadru) te ispitivanje strukture zidova građevine i njihovo snimanje termovizijskom kamerom, a što je ostvareno u suradnji s djelatnicima Geodetskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (izv. prof. dr. sc. Dubravko Gajski, dr. sc. Vanja Miljković). Rezultati navedenih istraživanja bit će uskoro publicirani.